

Μια άλλη άποψη

Κοινωνικός χώρος και το κοινωνικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής κοινότητας

*Νίκος Κοτζιάς**

Α. Θεσμοί και προγράμματα κοινωνικής πολιτικής της ΕΟΚ. Μια πρώτη καταγραφή και εκτίμηση

Α1. Το κύριο χαρακτηριστικό της «κοινωνικής ανάπτυξης» της ΕΟΚ είναι ότι η ενιαία αγορά δε συμβαδίζει με τη διαμόρφωση ενός συστήματος κοινωνικών λειτουργιών των θεσμών της. Ο διαμορφωνόμενος υπερεθνικός οικονομικός χώρος της κοινότητας δε συνοδεύεται από τη δημιουργία ανάλογου σε ένταση και βάθος κοινωνικού χώρου.

Στη Δυτική Ευρώπη, μεταπολεμικά, υπήρξε, σε επίπεδο εθνικού κράτους, μια τάση «γεωγραφικής» σύμπτωσης του οικονομικού και κοινωνικού χώρου. Σήμερα, αντίθετα, μπορούμε να καταγράψουμε μια διπλή αντίστροφη κίνηση.

Η πρώτη εμφανίστηκε εξαιτίας της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης και τη συνοδεύει. Πρόκειται για την τάση να αποσυνδεθεί η οικονομική ανάπτυξη από τη διεύρυνση των κοινωνικών λειτουργιών, ακόμα και να υπάρξει μια μεταξύ τους αντιπαράθεση. Μια κυρίαρχη άποψη διατύπωνε μάλιστα τη θέση ότι η οικονομική ανάπτυξη προϋποθέτει τη μείωση της κρατικής δραστηριότητας και στον κοινωνικό τομέα.

* Οικονομολόγος.

Η εσωτερική αυτή κίνηση στο επίπεδο εθνικού κράτους και στα πλαίσια λειτουργίας του οικονομικού και κοινωνικού χώρου συνοδεύεται από μια δεύτερη τάση που επαναλαμβάνει ιδιόρρυθμα τη διαδικασία «μετακίνησης» αρμοδιοτήτων από τον εθνικοκρατικό χώρο στο επίπεδο της ΕΟΚ. Σ' αυτό το επίπεδο δεν έχουμε να κάνουμε με δύο ήδη υπάρχοντες χώρους όπου αλλοιώνεται ή μετακινείται η μεταξύ τους σχέση. Έχουμε να κάνουμε με τη διαμόρφωση ενός καινούριου «συστήματος» χώρων.

Πιο συγκεκριμένα δημιουργείται ένας ευρύτερος από τον εθνικό οικονομικός χώρος, που όμως δεν συνεπάγεται τη δημιουργία ανάλογου κοινωνικού χώρου.

Δημιουργείται δηλαδή μια οικονομία πίσω από την οποία θα τρέχουν με ετεροχρονισμό οι όποιες απαιτήσεις κοινωνικών λειτουργιών. Μ' άλλα λόγια, ενώ ο οικονομικός χώρος επεκτείνεται μετακινούμενος από το εθνικό επίπεδο σ' αυτό της ΕΟΚ, στη διάρκεια της ίδιας μετακίνησης ο κοινωνικός χώρος συρρικνώνεται¹.

Η καθυστέρηση αυτή έχει σαν αποτέλεσμα να διαμορφώνεται στο επίπεδο της ΕΟΚ δίπλα στο διττό δημοκρατικό έλλειμμα² και ένα σπουδαιότατο, αλλά σπάνια σημειούμενο, «κοινωνικό έλλειμμα». Έλλειμμα που εμφανίζεται τόσο στο επίπεδο των κοινωνικών ρυθμίσεων, όσο και στην ανεπαρκή μέχρι ανύπαρκτη θεσμική κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών σε επίπεδο ΕΟΚ.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι η κοινωνική πολιτική είναι ένας από τους τομείς όπου ακόμα εφαρμόζεται, στη διαδικασία διαμόρφωσής της από τους κοινοτικούς θεσμούς, η αρχή της ομοφωνίας. Δηλαδή δεν προωθείται τίποτα χωρίς τη συμφωνία και εκείνων των εκπροσώπων εθνικών κυβερνήσεων που είναι οι πιο ακραίοι οπαδοί της πολιτικής του περιορισμού των κρατικών κοινωνικών μηχανισμών και λειτουργιών.

A2. Η κοινωνική πολιτική της ΕΟΚ προσδιορίστηκε αρχικά από τη συνθήκη της Ρώμης. Μ' αυτήν συστήθηκαν μια σειρά επιτροπών όπως: η οικονομική και κοινωνική, η μόνιμη επιτροπή απασχόλησης, το Ευρωπαϊκό κέντρο για την επαγγελματική ανάπτυξη και κατάρτιση, το κοινωνικό ταμείο³ και το ταμείο περιφερειακής ανάπτυξης.

Η συνθήκη της Ρώμης δεν περιλάμβανε μια συγκροτημένη πρόταση διαμόρφωσης ενός κοινωνικού χώρου στα πλαίσια της ΕΟΚ. Προέβλεπε βέβαια την καλύτερευση της κοινωνικής κατάστασης του πληθυσμού της ΕΟΚ, αλλά σαν αποτέλεσμα που θα προκύψει αυτόματα από την ελεύθερη κυκλοφορία των κεφα-

λαίων, των εμπορευμάτων και των προσώπων σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Με τη διαμόρφωση και έκδοση της Λευκής Βίβλου και της Ενιαίας Πράξης έγινε προσπάθεια να συμπληρωθούν οι γενικές ιδέες της συνθήκης της Ρώμης με εκείνην της εναρμόνισης των συνθηκών για την προστασία, την ασφάλεια και την υγεία των εργαζομένων, καθώς και της ταυτόχρονης προώθησης της διαδικασίας κοινωνικής και οικονομικής σύγκλισης, ή αλλιώς της σχετικής υπέρβασης των περιοχιακών διαφορών, στόχου τόσο οικονομικού όσο και κοινωνικού.

Η κατεύθυνση της συμφωνίας της Ρώμης προωθήθηκε αργότερα με την καθιέρωση από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (Δεκέμβριος του 1986) μιας «στρατηγικής συνεργασίας για την οικονομική μεγέθυνση και την απασχόληση» που συνοδεύτηκε το Φεβρουάριο του 1988, με την αναμόρφωση των «Ευρωπαϊκών διαρθρωτικών Ταμείων»⁴. Μετά το 1988 η δράση των ταμείων μετασχηματίστηκε από τη μορφή «σχεδίων» σε πολυετή επιχειρησιακά προγράμματα.

Παράλληλα με την αναμόρφωση των ταμείων επανήλθε, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο άτυπος θεσμός των τριμερών διασκέψεων που είχε σταματήσει να λειτουργεί από το 1978.

Η πρώτη τριμερής διάσκεψη «της νέας περιόδου» πραγματοποιήθηκε στο Βέλγιο στις 12 Νοεμβρίου του 1985, απ' όπου πήραν και το όνομά τους αυτές οι διασκέψεις («κοινωνικός διάλογος του Βαλ-Ντισές»). Η Ενιαία Πράξη (άρθρο 22) τροποποίησε τις κατευθύνσεις της συμφωνίας της Ρώμης και επισημοποίησε τις τριμερείς διασκέψεις⁵. Καθιέρωσε τις ομάδες κοινής γνώμης (σε ζητήματα τεχνολογίας και απασχόλησης) και την ομάδα «πλοήγησης» που αποσκοπεί στην υποβοήθηση του διαλόγου⁶.

Οι θεσμικές αλλαγές στηρίζαν την προσπάθεια άμβλυσης των αρνητικών συνεπειών που θα προέκυπταν από τη διαμόρφωση της ενιαίας αγοράς, τις οικονομικές αναδιαρθρώσεις και την προώθηση της οικονομίας κλίμακος. Στόχευαν στην ανάπτυξη των καθυστερημένων περιοχών (όπως τα ΜΟΠ) και την προσαρμογή των αγροτικών περιοχών.

Στα τέλη της δεκαετίας του '80 η επιτροπή παρουσίασε ένα σχέδιο «διακήρυξης δικαιωμάτων», έναν «Κοινοτικό χάρτη» πάνω στα προβλήματα εργασιακών συνθηκών, αμοιβής και ασφάλειας. Η παρουσία του «Χάρτη» συνοδεύτηκε από την εκτίμηση ότι «οι διαφορές στη δομή των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης είναι τεράστιες». Με βάση αυτήν την εκτίμηση η Επιτροπή

της ΕΟΚ δήλωνε δημόσια ότι θεωρούσε, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα, «κάθε προσδοκία εναρμόνισης των συστημάτων αυταπάτη»⁷. Επιχείρημα που ουσιαστικά απορρίπτει εκ προοιμίου κάθε προοπτική διαμόρφωσης ενός «Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χώρου».

Η ίδια εκτίμηση μπορεί να εξαχθεί και με την ανάλυση του συνόλου των προσπαθειών που έχουν εκδηλωθεί στα πλαίσια της ΕΟΚ για τη διαμόρφωση ενός «βάθρου ελάχιστων κοινωνικών δικαιωμάτων». Οι προσπάθειες αυτές είχαν σαν επίκεντρό τους το προσχέδιο μιας «ευρωπαϊκής κοινωνικής χάρτας» που παρουσιάστηκε το Μάιο του 1989⁸.

Πρόκειται για ένα ντοκουμέντο που συνδύαζε μη δεσμευτικές νομικές κατευθύνσεις και γενικόλογες διατυπώσεις με τις οποίες περιγράφονταν σειρά δικαιωμάτων (όπως το δικαίωμα της απεργίας και οργάνωσης) που έτσι και αλλιώς ήταν δεδομένα εδώ και δεκαετίες στο σύνολο των εθνικών επιπέδων.

Είναι ενδεικτικό ότι κάτω από την πίεση της βρετανικής κυβέρνησης (ή στο όνομά της) το Συμβούλιο ενέκρινε ένα τελικό κείμενο (στις 30 Οκτωβρίου του 1989) που βρίσκεται σαφώς πίσω από το προσχέδιο⁹.

Για την προώθηση αυτής της «Χάρτας», η Επιτροπή δημοσίευσε ένα πρόγραμμα δράσης¹⁰. Με βάση το χρονοδιάγραμμα και τις οδηγίες που προβλέπονται σ' αυτό η εφαρμογή του θα απαιτήσει, ήδη προγραμματισμένα, τη σαφή υπέρβαση του χρονοδιαγράμματος της ενιαίας αγοράς του '92. Πέρα δηλαδή από την αμφίβολη ποιότητα του περιεχομένου της Χάρτας, πιστοποιήθηκε, μέσα από το χρονοδιάγραμμα εφαρμογής της, επίσημα πλέον, η αποσύνδεση του ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου από τον κοινωνικό.

Η Χάρτα ήταν προσαρμοσμένη στους τέσσερις στόχους της συνολικής στρατηγικής της υπό τον Delor επιτροπής¹¹, όπως αυτή αναπτύσσεται στο σχέδιο για την ενιαία εσωτερική αγορά, στην ενιαία πράξη, στο πακέτο Delor (από το Φεβρουάριο του 1987) για την αναδιάρθρωση των αγροτικών ταμείων καθώς και στα κοινωνικά ταμεία –στόχοι που χαρακτηρίζονταν σαν οι πιο αποφασιστικοί για την κοινωνική συνοχή της ΕΟΚ– και τέλος στο σχέδιο για την αναβίωση του κοινωνικού διαλόγου με σκοπό την προώθηση του πακέτου των μέτρων¹².

Στο «πρόγραμμα δράσης» και στο «κοινωνικό βάθρο» προβλεπόταν μια σειρά εξειδικευμένων μέτρων όπως η εναρμόνιση των μηχανών σύμφωνα και με τις οδηγίες της «Λευκής Βίβλου», εναρμόνιση που τέμνει την πολιτική ασφάλειας και υγείας, τη

διαμόρφωση ενός προγράμματος δράσης της επιτροπής στον τομέα της ασφάλειας, της εργασιακής υγιεινής και της προστασίας της υγείας στους τόπους εργασίας, καθώς και τη διαμόρφωση ενός κοινοτικού δικαίου που θα διευκόλυνε τόσο την εργοδοτική συνεργασία-ένωση (νομικά και φορολογικά) όσο και τη ρύθμιση των ζητημάτων συμμετοχής. Τέλος επιδιώκεται μέσα απ' αυτά τα κείμενα και τις προβλεπόμενες πρακτικές η προώθηση του «κοινωνικού διαλόγου». Διάλογο τον οποίο η επιτροπή θεωρεί ως τον ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνικής πολιτικής της¹³.

A3. Συνολική αφετηρία των τεσσάρων στόχων ήταν η εκτίμηση-θέση ότι η στρατηγική της ανάπτυξης, συμπληρωμένη όμως και με μια πολιτική απασχόλησης, αποτελεί τη βάση για την οικοδόμηση κάθε κοινωνικής πολιτικής. Μιας πολιτικής που ήδη από τη συμφωνία της συνθήκης της Ρώμης προσδιορίζεται με το τετράπτυχο: πλήρης και βελτιωμένη απασχόληση, βελτίωση συνθηκών ζωής των εργαζομένων, βοήθεια στις μειονεκτούσες ομάδες, βελτίωση της κοινωνικής ασφάλισης¹⁴.

Η «αφετηρία» συνοδεύτηκε με μέτρα εξασφάλισης της ελεύθερης μετακίνησης των επί μισθώ εργαζομένων καθώς και των εξαρτημένων μελών της οικογένειάς τους. Της χρησιμοποίησης των κοινωνικών ταμείων για την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων στην αγροτική οικονομία, στις περιοχές οικονομικής κρίσης καθώς και στα κέντρα «ξεπερασμένης βιομηχανίας». Της διαμόρφωσης δηλαδή εργαλείων που να περιορίζουν την ψαλίδα ανάμεσα στις άνισα αναπτυγμένες περιοχές της ΕΟΚ ή/και εξειδίκευσης στα ιδιαίτερα καυτά κοινωνικά προβλήματα συγκεκριμένων ομάδων, όπως είναι οι ανάπηροι, οι άνεργοι νέοι και οι γυναίκες¹⁵.

A4. Στη «Χάρτα» και στο «πρόγραμμα δράσης» προβλέπεται η δημιουργία ενός κοινοτικού «κοινωνικού βάθρου», που θα μπορούσε να υπερβαίνει το δίλημμα ανάμεσα στην πολιτική της εναρμόνισης, δηλαδή μιας νέας ρύθμισης (που είναι κατά την επιτροπή δυνατή μόνο σε λίγους τομείς όπως υγεία, ασφάλεια στην εργασία, εργονομία, μετακίνηση) και της απορρύθμισης που προωθείται, τιτλοφορούμενη με το αίτημα «της αποκέντρωσης της κοινωνικής πολιτικής» (αποκέντρωση που γίνεται αποδεκτή στο όνομα της υπαρκτής διαφορετικότητας ανάμεσα στις χώρες μέλη σε μια σειρά από παράγοντες, όπως των οικονομικο-κοινωνικών δυνατοτήτων, των ιστορικών παραδόσεων, του επιπέδου ζωής, των πολιτιστικών και κοινωνικών συστημάτων).

Κατά την επιτροπή ο δρόμος υπέρβασης των δύο αντιτιθέμενων απόψεων στην κοινότητα, μέσω του «κοινωνικού βάθρου»

προσδιορίζεται σαν ο συνδυασμός της καθιέρωσης ορισμένων ελάχιστων απαιτήσεων-δικαιωμάτων για τους εργαζόμενους, βασικά στους τομείς των συνθηκών εργασίας, των δικαιωμάτων των εργαζομένων καθώς και των εργασιακών σχέσεων από τη μια, και της μεθόδου απορρύθμισης σε δυτικοευρωπαϊκό επίπεδο από την άλλη.

Η απορρύθμιση θεωρείται ως το κύριο μέσο διαμόρφωσης του «κοινωνικού βάθρου», αφού η προώθησή της διευκολύνεται από το γεγονός ότι αντικειμενικά, στον κοινωνικό τομέα, υπάρχουν σοβαρές διαφορές ανάμεσα στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ, καθώς και σοβαρές αντιθέσεις στην πολιτική που ακολουθούν. Από τα πιο πάνω μπορεί να εκτιμηθεί ότι είναι πολύ πιο εύκολο να καταργηθούν (απορρυθμιστούν) οι κοινωνικές λειτουργίες και παροχές-δικαιώματα παρά να αντικατασταθούν από ενιαία μέτρα, νόμους και μεθόδους.

Κατά τη γνώμη της επιτροπής για τη διαμόρφωση του «κοινωνικού βάθρου» απαιτείται να λαμβάνεται υπ' όψη η παρουσία της διπλής αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης που υπάρχει ανάμεσα στην εθνική κοινωνική ζωή και τον κοινωνικό σχεδιασμό της ΕΟΚ καθώς και ανάμεσα στις οδηγίες και τις συλλογικές συμβάσεις¹⁶.

Στην έκθεση Marin¹⁷ και σ' αυτήν της «Soziales Europa»¹⁸ ενώ ορίζονται μια σειρά από στοιχεία και παράγοντες που απαιτούνται για να υπάρξει ένα «ελάχιστο κοινωνικό βάθρο», δε γίνεται καθαρό αν και σε ποιο βαθμό αυτό το «βάθρο-βάση» κοινωνικής πολιτικής θα είναι νομικά δεσμευτικό ή θα αποτελεί απλά έναν κώδικα συμπεριφοράς και προσανατολισμού των επιμέρους κρατών και των δυτικοευρωπαίων εργοδοτών¹⁹.

Α5. Είναι φανερό ότι όλα αυτά τα κείμενα και οι σχεδιασμοί της ΕΟΚ δε διαθέτουν επαρκή υλική στήριξη προκειμένου να πραγματοποιηθούν. Τα μέσα που διαθέτει η ΕΟΚ δεν αντιστοιχούν στους ειδικούς στόχους περιοχικής και κοινωνικής σύγκλισης, είναι ανεπαρκή. Ο Γερμανός καθηγητής Derpe υπολόγισε ότι τα συνολικά κονδύλια που διαθέτει η επιτροπή στην κατεύθυνση υλοποίησης της κοινωνικής στρατηγικής της είναι μόλις το 10% που διαθέτει στο διάστημα ενός χρόνου η πρώην Δυτική Γερμανία²⁰. Και το σπουδαιότερο, το πιο αδύνατο σημείο είναι ότι οι θεσμοί, τα προγράμματα και τα υλικά μέσα που διαθέτει η ΕΟΚ δεν αποτελούν μια συνολική, συνεκτική, κοινωνική πολιτική, αλλά περιορίζονται στην αποσπασματική καταγραφή σημείων και αναφοράς σχεδιασμών.

Βασική μας εκτίμηση είναι ότι όλο το θεσμικό σύστημα της

ΕΟΚ που αναφέρεται στην κοινωνική πολιτική, ή τιτλοφορείται σαν τέτοιο, έχει μεν στοιχεία κοινωνικής λειτουργίας και συνδέεται με μια ανάλογη πολιτική, όμως η κοινωνική του διάσταση δεν αποτελεί την κύρια και χαρακτηριστική πλευρά της παρουσίας και ενεργοποίησής του. Μάλλον προσεγγίζει κατά κύριο λόγο την ακτίνα δράσης ανάλογων θεσμών που κατατάσσονται στην οικονομική λειτουργία του εθνικού κράτους. Αυτό δεν είναι τυχαίο. Απορρέει από το γεγονός ότι στα όργανα της ΕΟΚ κυριαρχεί η αντίληψη πως η καλύτερη κοινωνική πολιτική είναι η οικονομική ανάπτυξη, δηλαδή η ελεύθερη κίνηση της αγοράς.

Η μέχρι τώρα πορεία της ΕΟΚ δείχνει ότι ο κύριος όγκος δραστηριότητας των θεσμικών της οργάνων στον κοινωνικό τομέα δεν αφορά τόσο τη διαμόρφωση κεντρικών υπερεθνικών οργάνων και μηχανισμών, αλλά την προσπάθεια επίδρασης πάνω στις εθνικές κοινωνικές λειτουργίες²¹ όχι όμως για να υιοθετηθούν μετά την τροποποίησή τους στο επίπεδο της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, αλλά προκειμένου μέσω της ευρωπαϊκής «παρέμβασης» να απορρυθμιστούν και σε εθνικό-κρατικό επίπεδο.

Η ΕΟΚ δεν έχει μια σχεδιασμένη αυτοτελή κοινωνική στρατηγική, με την έννοια ότι η πολιτική της αφετηρία δεν είναι οι ίδιες οι κοινωνικές ανάγκες του γεωγραφικού και ανθρώπινου χώρου που καλύπτει, στη δυναμική τους ανάπτυξη, και ότι δε θεωρεί την παρουσία μιας τέτοιας στρατηγικής ως προϋπόθεση διαμόρφωσης της ενιαίας αγοράς.

Ουσιαστικά η κοινωνική πολιτική θεωρείται αναγκαία στο βαθμό που η παντελής απουσία της θα δημιουργούσε προβλήματα στην ίδια τη διαδικασία της ενοποίησης, κύρια της οικονομικής, σ' έναν όμως βαθμό και της πολιτικής²². Δε θεωρείται δηλαδή μια αυτοπροσδιοριζόμενη και αυτοαιτιολογούμενη λειτουργία και αναγκαιότητα.

Όπως εκτιμούν οι επικεφαλής των κυβερνήσεων των χωρών-μελών της ΕΟΚ «η κοινωνική συναίνεση αποτελεί ουσιώδη προϋπόθεση για την εξασφάλιση συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης»²³. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο γνωστός νομικός Däubler που στο σχέδιό του για ένα «κοινωνικό κράτος της ΕΟΚ», που θα δημιουργηθεί μέσω μιας «Ευρωπαϊκής συνταγματικής πράξης», εκτιμά ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση εξαρτάται άμεσα από την προώθηση μιας ενιαίας κοινωνικής πολιτικής.

Όπως εκτιμά ο ίδιος συγγραφέας, η όποια παραμέληση της κοινωνικής πολιτικής θα έχει σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην όλη προώθηση της υπόθεσης της ίδιας της ΕΟΚ. Εκτιμά, δηλαδή, ότι η κοινοτική κοινωνική πολιτική αποτελεί «ένα κεν-

τρικό ζήτημα, μια αναγκαία εξασφάλιση της συνολικής διαδικασίας ολοκλήρωσης: στην περίπτωση που μετατρεπόταν η υποστήριξη στην εσωτερική αγορά σε απογοήτευση, παραίτηση ή και εχθρότητα θα είχε αυτό απρόβλεπτα αρνητικές συνέπειες στο σύνολο της ΕΟΚ»²⁴, πριν απ' όλα στην ίδια «την πολιτική σταθερότητα της κοινότητας»²⁵.

B. Η θεωρία της αυτόματης κοινωνικής λειτουργίας της ενιαίας αγοράς

B1. Η ΕΟΚ δεν έχει μια συνεκτική κοινωνική πολιτική. Χαρακτηρίζεται όλο και πιο πολύ όχι μόνο από το γνωστό διπλό δημοκρατικό έλλειμμα αλλά και από ένα σοβαρό έλλειμμα κοινωνικής λειτουργίας και διάστασης. Στο επίπεδο της θεωρίας η βασική αιτία μιας τέτοιας πορείας είναι, κατά τη γνώμη μας, η λανθασμένη πίστη ότι η αγορά θα επιφέρει αυτόματα εκείνη την απαραίτητη οικονομική ανάπτυξη, η οποία με τη σειρά της θα εξασφαλίσει όλους τους όρους για την υλοποίηση του κοινωνικού τετράπτυχου στο οποίο αναφερθήκαμε προηγούμενα, πριν απ' όλα του στόχου της πλήρους απασχόλησης.

Πρέπει ήδη εδώ να πούμε ότι ακόμα και σύμφωνα με τις επιτροπές και τις εκθέσεις σειράς οργάνων και επιτροπών της ΕΟΚ που ασχολούνται με τα κοινωνικά ζητήματα, το σχήμα αυτό είναι υπερβολικά αισιόδοξο όσον αφορά, τουλάχιστον, την κοινωνική του προοπτική. Οι πιο πάνω πιστεύουν ότι δεν πρόκειται να υπάρξουν από την όποια οικονομική ανάπτυξη αυτόματες θετικές επιπτώσεις πάνω στις κοινωνικές ομάδες και την απασχόληση²⁶, ότι ακόμα και αν υπάρξουν, και στο βαθμό που θα υπάρξουν, δεν πρόκειται να κατανέμονται αυτομάτως δίκαια σ' όλους τους τομείς και τις περιοχές²⁷.

Ιδιαίτερα η έκθεση Cecchini είναι σ' αυτό το ζήτημα κατηγορηματική. Εκτιμά ότι η προώθηση της ενιαίας αγοράς οδηγεί ταυτόχρονα σε συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, χάρη και στην αξιοποίηση της οικονομίας κλίμακος που θα δημιουργηθεί, καθώς και στην απορρύθμιση (όχι μόνο οικονομική αλλά κατ' επέκταση και κοινωνική) των τομέων που σήμερα ρυθμίζονται από τους εθνικούς δημόσιους τομείς της οικονομίας. Το αποτέλεσμα θα είναι η μείωση της κοινωνικής ασφάλειας και της απασχόλησης που εξασφαλίζει αυτός ο τομέας στα συνολικά πλαίσια της ΕΟΚ, καθώς και η συνολική αποδυνάμωση των συνδι-

κάτων²⁸.

Είναι βέβαια δυνατό μέσα από την κοινωνική πάλη να υπάρξουν και άλλες, αντίρροπες τάσεις σ' αυτήν την πορεία, τάσεις κοινωνικοοικονομικού χαρακτήρα, όπως είναι η μετακίνηση εργατικού δυναμικού (μετακίνηση που δε φαίνεται να γίνεται όπως παλιότερα από τις φτωχές στις πλουσιότερες περιοχές της ΕΟΚ, αλλά γίνεται κύρια από τους κλάδους χαμηλής τεχνολογίας σ' αυτούς της υψηλής), καθώς και επαρκείς μετακινήσεις όσον αφορά τον τόπο δράσης του κεφαλαίου μέσα από τον ανταγωνισμό των περιοχών²⁹.

Κατά τη γνώμη μας μια κοινωνική πολιτική στο επίπεδο της ΕΟΚ απαιτείται να παίρνει υπόψη της την ανάγκη αντικατάστασης της ανεξέλεγκτης δράσης των νόμων της αγοράς που συνδυάζεται με μια απορρυθμιστική πολιτική που προωθείται και με κοινοτικά εργαλεία, από μια πολιτική που θα δίνει κίνητρα στην ανάπτυξη σε συνδυασμό με μια στρατηγική επαναρρύθμισης τόσο σε εθνικό όσο και σε κοινοτικό επίπεδο.

Β2. Είναι ολοφάνερο πως η αντίληψη ότι η ανάπτυξη που εξασφαλίζει η ενιαία αγορά, δημιουργεί αυτόματα μέσα κοινωνικής πολιτικής, είναι λανθασμένη³⁰. Τόσο γιατί υιοθετεί την άποψη ότι η οικονομική ανάπτυξη θα είναι σταθερών μεγεθών χωρίς скаμπανεβάσματα και κρυσιακά φαινόμενα, όσο και γιατί η θέση της ότι η ανάπτυξη εξασφαλίζει αυτόματα απασχόληση αγνοεί το χαρακτήρα του νέου τύπου συσσώρευσης.

Ο σημερινός κυρίαρχος τρόπος συσσώρευσης στηρίζεται στις νέες τεχνολογίες. Αναπτύσσει την παραγωγικότητα είτε μέσω της απαξίωσης του κεφαλαίου είτε μέσω της μείωσης του πραγματικού μισθού σε συνδυασμό με τη διεύρυνση της ανεργίας. Πρόκειται για μια ανάπτυξη που βαθαίνει τους διαχωρισμούς ανάμεσα στους εργαζόμενους υψηλής ειδίκευσης, που έχουν σταθερή απασχόληση και κοινωνική ασφάλεια, από άλλες σχετικά πιο απροστάτευτες κατηγορίες³¹.

Άλλα όργανα της ΕΟΚ –πέραν της επιτροπής– και σ' αντίθεση με τις εργοδοτικές ενώσεις³² κατανοούν ότι δεν αρκεί ο αυτοματισμός της αγοράς για να λυθούν τα κοινωνικά προβλήματα της ΕΟΚ. Εκφράζουν την άποψη ότι προκειμένου να υπάρξει η απαραίτητη ανάπτυξη και να αξιοποιηθεί αυτή στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής είναι απαραίτητο να προωθηθούν, ακόμα και να καταχρωθούν θεσμικά διαδικασίες συναίνεσης ανάμεσα στην ευρωπαϊκή εργοδοσία και τη συνδικαλιστική εκπροσώπηση της μισθωτής εργασίας. Αναζητούν μια πολιτική συμβιβασμών, ένα δρόμο «ανάμεσα στις συλλογικές συμβάσεις και στον αδιέξοδο

διάλογο». Έναν πιο συγκεκριμένο τρόπο διαμόρφωσης «συμφωνιών-πλαισίων σε συνδυασμό με τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές που βρίσκουν εφαρμογή σε αποκεντρωμένα επίπεδα»³³.

Η εργοδοσία αξιοποιώντας την ουσιαστική ανεπάρκεια οργάνωσης της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης σε ευρωπαϊκή κλίμακα θέλει να περιορίσει τον «κοινωνικό διάλογο» σε διερευνητικό πεδίο. Αντίθετα τα συνδικάτα επιδιώκουν δεσμευτικές συνεννοήσεις. Τα περισσότερα δεν αντιλαμβάνονται τον όλο «κοινωνικό διάλογο» σαν μορφή κοινωνικής συνεργασίας που αντικαθιστά τις υπόλοιπες μορφές πάλης³⁴.

Η Ομοσπονδία Ευρωπαϊκών Συνδικάτων³⁵, στο «ευρωπαϊκό κοινωνικό πρόγραμμα» που δημοσίευσε το 1988 και που αφορά τον τρόπο διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού «κοινωνικού χώρου» διαχωρίζει την πορεία δημιουργίας του σε δύο πιθανούς δρόμους (τη νομοθετική και αυτήν της συμφωνίας με τη μορφή συμβάσεων) και τέσσερα επίπεδα (κλαδικό, περιοχικό, εθνικό και κοινοτικό)³⁶.

Η Επιτροπή της ΕΟΚ εκτιμά τη λειτουργία ενός αποτελεσματικού ευρωπαϊκού «κοινωνικού διαλόγου» σαν εργαλείο εξισορρόπησης των υπαρκτών ανισοτήτων και αντιθέσεων και ταυτόχρονα σαν το μέσο με το οποίο «επιτέλους θα εξευρωπαϊσθούν οι προσανατολισμοί δράσης» των κοινωνικών εταίρων³⁷.

Είναι λοιπόν ολοφάνερο ότι υπάρχουν σοβαρές διαφορές ακόμα και ανάμεσα σε «εκσυγχρονιστές» επιχειρηματίες, συναινετικά συνδικάτα και την Επιτροπή για το περιεχόμενο, τα αποτελέσματα και τους δεσμευτικούς ή μη σκοπούς ενός ευρωπαϊκού κοινωνικού διαλόγου. Διαφορές που η επιτροπή θα ήθελε να τις ρυθμίζει μέσω ενός θεσμικού πλαισίου λειτουργίας μιας «ευρωπαϊκής τριμερούς»³⁸.

Τριμερής όμως που δε θα έβαζε ούτε μια στιγμή σε αμφισβήτηση την αρχή της «εθνικής αυτονομίας» στις διαπραγματεύσεις. Η αρχή αυτή «ανακαλύφθηκε» στην ΕΟΚ αποκλειστικά για τον κοινωνικό τομέα. Δεν εφαρμόζεται στον οικονομικό. Χάρη σ' αυτήν την ανακάλυψη, ή έστω στο όνομά της, παρακάμπτονται σειρά υπαρκτών προβλημάτων στο επίπεδο των συλλογικών διαπραγματεύσεων (που προκύπτουν από τη διεθνοποίηση της οικονομίας και των επιχειρησιακών βάσεων) και εμποδίζεται η διαμόρφωση του υποκειμένου της μισθωτής εργασίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο με ανάλογη ταχύτητα δημιουργίας των πολυεθνικών.

Τα πιο πάνω προβλήματα δεν είναι αποτέλεσμα μόνο των όποιων προθέσεων και στρατηγικών του Συμβουλίου και της «ευρωπαϊκής εργοδοσίας». Απορρέουν ή βρίσκονται σε συνάφεια με

το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν υπάρχει η απαραίτητη νομική στήριξη μιας κοινοτικής κοινωνικής πολιτικής, η δημιουργία της οποίας είναι μάλλον απίθανη. Όχι μόνο γιατί δεν υπάρχουν ορατές συμπτώσεις ανάμεσα στα κράτη-μέλη της κοινότητας για τη διαμόρφωση μιας τέτοιας πολιτικής αλλά και γιατί δεν υπάρχει καν η πολιτική βούληση ανάπτυξης ενός στρατηγικού σχεδιασμού που θα εξασφάλιζε τις προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο. Επιπλέον δε, λείπει έστω και μια συναντίληψη για τα απαραίτητα μέτρα και την εξασφάλιση χρηματικής υποστήριξής τους³⁹.

Το ερώτημα στο οποίο έχει να απαντήσει η φιλελεύθερη άποψη για την ΕΟΚ είναι, αν η «Ευρώπη των επιχειρήσεων θα είναι και μια κοινωνική Ευρώπη»⁴⁰ και κατά πόσο αυτό θα προκύψει αυτόματα από τη λειτουργία της αγοράς και των μηχανισμών της, αν δηλαδή αρκεί να εξασφαλίσει την «αύξηση των κερδών».

Ο πατριάρχης του οικονομικού νεοφιλελευθερισμού Μ. Φρίντμαν υποστήριζε ότι «η μοναδική κοινωνική ευθύνη μιας επιχείρησης είναι να αυξάνει τα κέρδη της». Πρόκειται για μια λογική που εναποθέτει τη λύση των βασικών κοινωνικών προβλημάτων που προκύπτουν από τη φιλελευθεροποίηση της εσωτερικής αγοράς και την οικονομία κλίμακος στους «μηχανισμούς της αγοράς και των ανταγωνιστικών (μη προστατευτικών) συνθηκών λειτουργίας του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος»⁴¹.

Η λογική αυτή να μεν τυπικά δεν απορρίπτει εξ ορισμού τον «κοινωνικό χάρτη», τον δέχεται όμως με τον όρο «ότι η εφαρμογή του δε θα ανοίγει το δρόμο σε παρεμβατικές πρακτικές», αλλά θα εξασφαλίζεται από τη «σύγκλιση των οικονομιών», και ότι τα κοινοτικά όργανα, στη διαμόρφωση τέτοιων πολιτικών όπως της «Χάρτας», θα πρέπει να περιοριστούν στο ρόλο «πηγής έμπνευσης» παρά «να μετατραπούν σε μηχανισμούς εφαρμογής»⁴².

Δηλαδή, όχι μόνο εγκαταλείπεται η επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων στην καλή θέληση και στην αποτελεσματική λειτουργία της αγοράς, αλλά καλούνται τα όργανα της ΕΟΚ να μην δραστηριοποιούνται στον κοινωνικό χώρο, με τον τρόπο που αυτό γίνεται, και μάλιστα υποχρεωτικά, στον οικονομικό.

Η τέτοια λογική επικαλείται το επιχείρημα ότι με την τήρηση των πιο πάνω θα επιτευχθεί και η σύγκλιση των οικονομιών. Θέση που, όπως όλα τα στοιχεία δείχνουν, κάθε άλλο παρά δικαιώνεται από τη ζωή. Το κυριότερο, για την επίτευξή της προϋποθέτει ότι οι μη αναπτυγμένες χώρες και οι σχετικά φτωχότερες περιοχές θα αξιοποιήσουν τη σχετική καθυστέρηση των κοινωνικών παροχών που τις διακρίνει. Δηλαδή προτρέπονται να επιδιώξουν τη

σύγκλιση ακριβώς μέσω της αναπαραγωγής αν όχι και έντασης αυτής της καθυστέρησης.

Το δόγμα της αυτόματης λύσης των κοινωνικών προβλημάτων μέσω της σύγκλισης των οικονομιών και της αγοράς βρίσκεται μακριά από την ιστορική πείρα, δεν ανταποκρίνεται σε μια κοινωνική θεώρηση των εξελίξεων, είναι όπως απέδειξε ακόμα και ο Πάπας Ιωάννης ο Β΄ αντικοινωνική⁴³ και όπως ομολογούν και δογματικοί οπαδοί της αγοράς, ανεπαρκής και αναποτελεσματικός μηχανισμός ακριβώς για τη σύγκλιση οικονομιών με διαφορετικό αφετηριακό επίπεδο⁴⁴.

Είναι λοιπόν άξια απορίας η όλο και μεγαλύτερη υιοθέτηση από παράγοντες της ΕΟΚ της θέσης ότι όχι απλώς η λειτουργία της εσωτερικής αγοράς θα λύσει σειρά κοινωνικών προβλημάτων, αλλά ότι ακόμα και η δημιουργία μιας απορρυθμισμένης εσωτερικής αγοράς είναι εξ ορισμού «μια κοινωνική πράξη»⁴⁵.

Β3. Υπάρχει μεγάλη πιθανότητα, ότι στην πορεία πραγμάτωσης της ευρωπαϊκής εσωτερικής κοινής αγοράς όχι μόνο να μην έχουμε προώθηση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών των χωρών μελών της ΕΟΚ, αλλά και αρνητικές εξελίξεις σε ένα διττό πεδίο. Από τη μια να περιορισθούν ήδη κατακτημένα (περίπτωση κοινωνικού dumping που όπως θα δείξουμε είναι μάλλον δύσκολο) και από την άλλη (πιθανότερο) την μη εφαρμογή των κατακτήσεων που υπάρχουν σε εθνικά επίπεδα στις νεοδημιουργούμενες ευρωπαϊκές δομές και εργασιακές σχέσεις.

Η ουσία είναι ότι η πλευρά της «Ευρωπαϊκής» εργοδοσίας ευρισκόμενη σε έναν πλήρως αναπτυγμένο ανταγωνισμό με τα άλλα οικονομικά διεθνή κέντρα⁴⁶ θα προσπαθήσει να συμπίεσει το «κοινωνικό κόστος» προς τα κάτω, αξιοποιώντας τις υπαρκτές διαφορές ανάμεσα στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ (ιδιαίτερα όσον αφορά, τα δημοκρατικά δικαιώματα στους τόπους δουλειάς, τις ρυθμίσεις προστασίας και ασφάλειας, το ασφαλιστικό) καθώς επίσης να υποχρεώσει τους εργαζόμενους να αποδεχθούν αυτή τη μείωση εκεί όπου το «απαιτούν» οι κανόνες του διεθνούς ανταγωνισμού (σύμφωνα με τη λογική της εργοδοσίας).

Πρόκειται για τη γνωστή στρατηγική που αναπτύσσεται στο όνομα της αγοράς και περιλαμβάνει το τρίπτυχο: απορρύθμιση, μικρότερο κόστος, ευκαμψία στις μορφές (εργασιακών) σχέσεων και πίεση πάνω στο εθνικό κράτος ώστε να περιορίσει τις κοινωνικές του λειτουργίες, ιδιαίτερα τα σημεία που αφορούν την αναπαραγωγή των συνθηκών ζωής του πολίτη και της οικογένειάς του.

Ουσιαστικά η ενιαία αγορά και η όξυνση του διεθνούς αντα-

γωνισμού εμφανίζει τον περιορισμό συλλογικών κοινωνικών ρυθμίσεων και παροχών σαν αντικειμενικά αναγκαίο. Τείνει να δημιουργήσει ακόμα καλύτερα πλαίσια συσσώρευσης και κερδοφορίας.

Σήμερα λοιπόν, ενώ η οικονομία εξευρωπαϊάζεται μέσω της ΕΟΚ, η κοινωνική πολιτική παραμένει ακόμα εθνική. Ταυτόχρονα, περιορίζεται και στο εθνικό επίπεδο, στο όνομα των οικονομικών ελευθεριών και της απορρύθμισης που επιφέρει η ευρωπαϊκή εσωτερική αγορά. Πρόκειται για ένα φαινόμενο τόσο ετεροχρονισμού και διάσπασης της ενότητας των χώρων, όσο όμως και αποσύνδεσης του οικονομικού κύκλου από τις κοινωνικές παροχές. Η κίνηση αυτή οδηγεί πιθανότατα στην ακόμα μεγαλύτερη διαφοροποίηση των οικονομικών και κοινωνικών δυνατοτήτων των διαφορετικών ευρωπαϊκών περιοχών, παρά στη σύγκλισή τους. Στην Ευρώπη το πιο πιθανό είναι να διαμορφωθεί ένας υπερεθνικός αλλά ετερογενής οικονομικός χώρος με πληθώρα διαφοροποιημένων επιμέρους κοινωνικών χώρων⁴⁷.

Όμως η ΕΟΚ ως χώρος μπορεί να αποκτήσει σταθερή ενότητα μόνο μετά από μια ενοποίηση της οικονομίας και της κοινωνικής λειτουργίας των εθνικών συστημάτων, οργανωμένης σε νομική μορφή που θα εξασφαλίζεται και θα νομιμοποιείται πολιτικά, ιδεολογικά και θεσμικά.

Ο δρόμος αυτής της ενοποίησης των χώρων που δεν είναι ακόμα πραγματικότητα αλλά περισσότερο προοπτική⁴⁸, περνά από την επιλογή μιας από τις ακόλουθες δύο εναλλακτικές:

α) Είτε με τον εξευρωπαϊσμό των εθνικών οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών, δηλαδή των εθνικών οικονομιών αγοράς και των εθνικών κοινωνικών συστημάτων με στόχο τη μορφοποίηση μιας υπερεθνικής και κεντρικά διαμορφωνόμενης πολιτικής σύγκλισης σε αυτούς τους δύο τομείς. Σ' αυτήν την περίπτωση εξευρωπαϊσμός θα σήμαινε το μετασχηματισμό και ενσωμάτωση σε διεθνή πλαίσια υπαρκτών συστημάτων διεύθυνσης.

β) Είτε με τη διαμόρφωση των ανεξάρτητων-διαχωρισμένων εθνικών οικονομικών κύκλων σε έναν ενιαίο χώρο μέσω των οικονομικών σχέσεων που διαμορφώνει μια μεγαλύτερη εσωτερική αγορά, με την ταυτόχρονη διατήρηση των διαφορετικών κοινωνικών χώρων.

Αυτή η δεύτερη περίπτωση μπορεί να προωθηθεί μάλιστα ακόμα και μέσω αυτού που ονομαζουν στην Ολλανδία «αρνητική ενσωμάτωση»⁴⁹ όπως είναι παραδειγματικά η περίπτωση της άρσης των υλικών και τεχνικών περιορισμών για την ελεύθερη διακίνηση εμπορευμάτων, υπηρεσιών, προσώπων και κεφαλαίων. Σ'

αυτήν την περίπτωση ο εξευρωπαϊσμός των χώρων θα σήμαινε τη «φιλελευθεροποίηση» των ήδη υπαρχόντων συστημάτων ρύθμισης.

Αυτός ο δεύτερος είναι και ο δρόμος που βασικά και ουσιαστικά ακολουθεί μέχρι σήμερα η ΕΟΚ και οδήγησε στη διαμόρφωση μιας εσωτερικής αγοράς χωρίς κοινό κοινωνικό χώρο⁵⁰.

Β4. Η προτεραιότητα που δίνεται και η προτίμηση που υπάρχει για τη δημιουργία ενός κοινού οικονομικού χώρου χωρίς ενοποίηση του κοινωνικού εκφράζει τα επείγοντα συμφέροντα και ανάγκες του μεγάλου δυτικοευρωπαϊκού κεφαλαίου –που οι επιλογές του βασικά σφραγίζουν την πορεία διαμόρφωσης της ΕΟΚ– στη φάση όξυνσης του ανταγωνισμού του με το βορειοαμερικάνικο και το γιαπωνέζικο. Στην επιλογή αυτή ανταποκρίνονται –εκτός του πεδίου της αγροτικής πολιτικής– τρεις βασικές τάσεις στο εσωτερικό της ΕΟΚ:

α) Η εξ αρχής ακολουθούμενη πολιτική φιλελευθεροποίησης που οδηγεί στη διαμόρφωση μιας κοινής οικονομικής πολιτικής που αποικοδομεί τις διαφορετικές εθνικές πολιτικές, με τον περιορισμό της κοινωνικής πολιτικής σε εθνικό επίπεδο και τον αυτοπεριορισμό των συνδικάτων στα εθνικά πλαίσια⁵¹.

β) Το γεγονός ότι ήδη από τη δεκαετία του '70 άρχισε να κερδίζει έδαφος, όχι μόνο σε κοινοτικό επίπεδο αλλά και σε εθνικό, η πολιτική της απορρύθμισης και της ιδιωτικοποίησης.

γ) Τέλος με την κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολής ενισχύθηκε ο οικονομικός παράγοντας έναντι του πολιτικού, δηλαδή κέρδισαν σημαντικό έδαφος τα κριτήρια και οι άμεσες ανάγκες της οικονομίας έναντι των πολιτικών, με άλλα λόγια οι οικονομικές ανάγκες έχουν περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο τον πρώτο λόγο στη διαμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

Τα τρία αυτά στοιχεία που εφαρμόζονται σταθερά στην πράξη αποκάλυψαν τις ψευδαισθήσεις που υπήρχαν σε εκείνους που εδώ και πολλά χρόνια πίστευαν ότι τελικά στην οικοδόμηση της ΕΟΚ θα πρυτάνευαν οι κοινωνικές-πολιτικές αναγκαιότητες, ότι θα υπήρχαν σε μια μελλοντική ΕΟΚ «οι ίδιες κοινωνικές ρυθμίσεις και κοινωνικά βάρη» για όλους τους πολίτες και χώρες-μέλη⁵², ότι θα υπάρξει αυτόματη εξίσωση μισθών, τρόπου ζωής ακόμα και ευκαιριών⁵³ και οδηγούν τους σημερινούς αναλυτές των εξελίξεων στην ΕΟΚ στο αντίστροφο συμπέρασμα, ότι δηλαδή θα υπάρξει για τη χώρα μας «υψηλό κοινωνικό κόστος»⁵⁴.

Τα τρία αυτά στοιχεία, αποκαλύπτουν, ακόμα, ότι ουσιαστικά δεν προωθείται σήμερα στην Κοινότητα η κοινωνική συνοχή, ότι

οι εξουσίες που πάρθηκαν από τα εθνικά κράτη δε μεταφέρθηκαν σε κοινοτικούς θεσμούς που νομιμοποιούνται μέσα από συγκεκριμένες δυνάμεις αλλά σ' αυτές της αγοράς⁵⁵ δημιουργώντας ένα κοινοτικό κοινωνικό και άρα πολλαπλό δημοκρατικό πρόβλημα και οδηγώντας σε έναν ιδιόμορφο και αναποτελεσματικό καταμερισμό εργασίας: η οικονομία κινείται σε ευρωπαϊκό επίπεδο και οι κοινωνικές λειτουργίες τείνουν να περιορισθούν στο εθνικό επίπεδο, είναι δηλαδή εξ ορισμού υποτιμημένες.

Β5. Είναι ολοφάνερο ότι η θεωρία του αυτοματισμού της αγοράς δε στηρίζεται μόνο στην αυταπάτη ότι στην πράξη μπορεί να εφαρμοστεί ένα ιδεολόγημα που διεκδικούσε τη ρεαλιστικότητά του στις συνθήκες του 18ου αιώνα, αλλά ότι μεταφέρεται μηχανιστικά η λογική της οικονομίας της αγοράς, ένα σύστημα με δυνατότητες αναπαραγωγής και αυτοτροφοδοσίας, στις κοινωνικές παροχές και λειτουργίες, ένα πεδίο κοινωνικής δράσης που απαιτεί εξωτερικές (χρηματικές, υλικές και τεχνολογικές) τροφοδοσίες.

Η μηχανιστική αυτή ταύτιση όπως δείξαμε προηγούμενα στηρίζεται σε μian άκριτη πίστη στη «θαυματουργή» δύναμη της πολιτικής της απορρύθμισης.

Απορρύθμιση σημαίνει ότι στη διαδικασία προώθησης του λιγότερου κράτους και της «απρόσκοπτης λειτουργίας της αγοράς», αποσυνδέονται οι κοινωνικές κρατικές λειτουργίες και οι κοινωνικοί μηχανισμοί από τις ίδιες τις ανάγκες της κοινωνίας ακόμα και απ' αυτήν την διαδικασία αναπαραγωγής των ανθρώπινων «πόρων», με τάσεις πλήρους αποδιοργάνωσης και ουσιαστικά κατάργησής τους. Απορρύθμιση είναι ακόμα η διαδικασία που ακολουθεί την άρση νομιμοποίησης των συναινέσεων που έχουν προηγηθεί από τους κάθε φορά κυρίαρχους κύκλους. Ιδιαίτερα στην κοινωνική πολιτική, αυτή εφαρμόζεται ακριβώς γιατί οι κοινωνικές δαπάνες δε γίνονται αντιληπτές σαν ένα κόστος που ενώ δε μειώνει μακρόχρονα τα κέρδη των κρατούντων ταυτόχρονα ωφελεί τους «μειονεκτούντες», ενισχύοντας την κοινωνική συναίνεση, καθώς και επειδή δε γίνεται παραδεκτό ότι η αγορά έχει έστω και κάποια σημεία-περιοχές αποτυχίας για την υπέρβαση των οποίων (ή έστω για τη μερική τους κάλυψη) χρειάζονται «διορθωτικά μέτρα» ώστε να «αποτραπούν ανεπιθύμητες συνέπειες»⁵⁶.

Η απορρύθμιση δε σημαίνει απόσυρση του εθνικού κράτους ή των υπερεθνικών θεσμών του ιδιόρρυθμου κρατικού μορφώματος όπως είναι η ΕΟΚ από το κοινωνικό γίγνεσθαι, αλλά τροποποίηση της παρέμβασής του⁵⁷. Αυτή η παρέμβαση δε γίνεται

τόσο με άμεσα υλικά μέσα και ιδιοκτησία σε μέσα παραγωγής, δε γίνεται πλέον άμεσα ορατή στους τομείς των διαρθρωτικών πολιτικών και της απασχόλησης, αλλά εμφανίζεται με έναν πρωτοφανή σε ένταση και έκταση τρόπο στο πεδίο των θεσμοθετημένων νομικών σχέσεων που συγκαθορίζουν και οργανώνουν τις εργασιακές σχέσεις και τις συνθήκες ζωής και αναπαραγωγής των εργαζομένων. Δε γίνεται με την παραίτηση παρέμβασης σ' αυτές, αλλά με έναν πολύ συνειδητό σχεδιασμό απορρύθμισής τους σε ιδιαίτερο συνδυασμό με τη μείωση της παρεμβατικής ικανότητας των συνδικάτων.

Η αγορά προηγείται κάθε κίνησης προς ένα υπερεθνικό θεσμό πρόνοιας, διότι αλλιώς, υποστηρίζουν οι οπαδοί της απορρύθμισης, κάθε άλλη πολιτική θα ήταν δέσμια «επικίνδυνων αυταπατών» που οδηγούν απευθείας «στην πτώση της ευρωπαϊκής οικονομίας»⁵⁸.

Ενώ λοιπόν –σύμφωνα με τους οπαδούς της απορρύθμισης– μια κοινωνική πολιτική θα οδηγήσει στη διάλυση της οικονομίας, αντίθετα η οικονομία της προσφοράς οδηγεί σε περισσότερο ανταγωνισμό, ο οποίος με τη σειρά του οδηγεί στην υπέρβαση των όποιων περιορισμών στην επέκταση της αγοράς, στην άνοδο της αποδοτικότητας και στην πτώση των τιμών. Αποτέλεσμα του μηχανισμού της προσφοράς-αγοράς είναι σύμφωνα με τα εξωπραγματικά της μοντέλα, η αύξηση των επενδύσεων και της ζήτησης, η αύξηση της απασχόλησης και των εισοδημάτων, ο περιορισμός δηλαδή της ανεργίας και η εγγύηση της κοινωνικής ασφάλειας, δηλαδή η αυτόματη ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών και των στόχων της κοινωνικών πολιτικής.

Στο όνομα αυτού του μηχανισμού απαιτείται ο περιορισμός στο ελάχιστο του «θετικού» εργατικού δικαίου, των συλλογικών συμβάσεων, των θεσμικών –νομικά κατοχυρωμένων– ρυθμίσεων. Ο μισθός, η κοινωνική ασφάλεια, οι συνθήκες εργασίας και άλλα συστατικά των εργασιακών σχέσεων και συμβάσεων παραπέμπονται προς λύση στους μηχανισμούς της αγοράς, στις «αυθόρμητες» σχέσεις και συσχετισμούς που διαμορφώνονται σ' αυτήν και σε όσο το δυνατό πιο ατομικό επίπεδο⁵⁹ –μ' άλλα λόγια απορρυθμίζονται.

Β6. Η υπό τον Γάλλο Delor ευρωπαϊκή επιτροπή⁶⁰ θεωρεί ότι δεν επαρκεί η πολιτική της απορρύθμισης και ότι χρειάζεται τα οικονομικά αποτελέσματα μιας πολιτικής της προσφοράς να συνοδεύονται από μέτρα κοινωνικής πολιτικής, ή αλλιώς δικαιότερης κατανομής των κερδών που επιφέρει η αγορά και η οικονομία κλίμακος. Θεωρεί επιπλέον ότι είναι αναγκαίο, τόσο για κοι-

νωνικούς λόγους όσο και για ιδεολογικούς, να διαμορφωθεί ένα «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» επαναρρύθμισης σαν το ιστορικό προϊόν του εθνικού κράτους πρόνοιας στον ευρωπαϊκό χώρο⁶¹ που θα παίρνει υπόψη του τις εσωτερικές αντιφάσεις της κοινότητας και τους κινδύνους σύγκρουσης που αυτές εμπεριέχουν.

Οι δύο βασικές θέσεις που υπάρχουν –πέραν του εργατικού κινήματος που βρίσκεται σε κρίση– αυτοματισμός της αγοράς ή όχι, απορρύθμιση ή επαναρρύθμιση– εκφράζονται και σε δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες του μέλλοντος και της προοπτικής των διαφορετικών εθνικών επιπέδων κοινωνικής πρόνοιας στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ. Η μια επιδιώκει τη σύγκλιση ή, όπως συνηθίζεται να λέγεται, την εναρμόνιση των επιπέδων και η άλλη ανησυχεί για τυχόν παρουσία του κοινωνικού Dumping.

Β7. Το κοινωνικό Dumping καθορίζεται σύμφωνα με τις ηγεμονεύουσες δυνάμεις στις πλούσιες χώρες της ΕΟΚ σαν ο διπλός κίνδυνος που ελλοχεύει για τις ίδιες και συνίσταται είτε στο να αποκτήσουν οι φτωχές περιοχές της ΕΟΚ πλεονεκτήματα ανταγωνισμού σε βάρος τους, χάρη στα φθηνότερα εργατικά χέρια και υπηρεσίες που προσφέρουν το μικρότερο γενικότερα κόστος παραγωγής και να υπάρξουν περιοχιακές μετακινήσεις των επιχειρήσεων με ό,τι αρνητικό αυτό συνεπάγεται, είτε στο να συμπιεστούν οι δικές τους κοινωνικές συνθήκες⁶².

Είναι ολοφάνερο ότι ο πρώτος κίνδυνος δημιουργεί περισσότερες ανησυχίες στην εργοδοσία, ενώ ο δεύτερος στα συνδικάτα. Δεν αποτελούν κοινούς «κινδύνους» και για τις δύο πλευρές. Γι' αυτό αν και ο κοινωνικός χάρτης θα μπορούσε να συμβάλει στην υπέρβασή τους, τελικά δεν προωθείται, εξαιτίας της εχθρότητας της πρώτης πλευράς και της ανεπάρκειας της δεύτερης⁶³. Η αντιπαράθεση γίνεται ανάμεσα στην εργοδοσία και τα συνδικάτα, αν δηλαδή στις νέες συνθήκες ανταγωνισμού μέσα στην ΕΟΚ και μέσω της ΕΟΚ διεθνώς, ανάμεσα στα κέντρα, θα προέχει η εξασφάλιση πλεονεκτημάτων του ανταγωνισμού ή η εξασφάλιση των συμφερόντων αναπαραγωγής των μισθωτών.

Η μέχρι τώρα πείρα έδειξε ότι η πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού δεν εκφράζεται με την υποβάθμιση των κοινωνικών συνθηκών αλλά με τη διαμόρφωση συνθηκών παραβίασής τους ή έστω απόκλισης απ' αυτές, δηλαδή της δημιουργίας τομέων της οικονομίας που χωρίς να κατατάσσονται στην «μαύρη αγορά εργασίας» και παραμένοντας στην επιφάνεια του οικονομικού κύκλου, έχουν ευέλικτες μορφές σχέσεων.

Ο πραγματικός κίνδυνος κοινωνικού Dumping δεν προέρχεται

από τις φτωχότερες περιοχές και χώρες της ΕΟΚ που δε διαθέτουν επαρκή τεχνολογία και οργάνωση, στις οποίες η παραγωγικότητα είναι σαφώς χαμηλότερη και δεν «ισοφαρίζεται» από τα «πλεονεκτήματα φτηνής εργασίας», αλλά από την παραοικονομία και τη μαύρη εργασία σε κάθε χώρα. Αυτός ο τομέας της οικονομίας συνδυάζει για ορισμένες κατηγορίες επενδυτών τα πλεονεκτήματα και των δύο κατηγοριών χωρών. Συχνά αναπτύσσεται και στις περιοχές υψηλής παραγωγικότητας, όπου όμως πληρώνει λιγότερες κοινωνικές δαπάνες απ' ότι θα χρειαζόταν και στην πιο φτηνή περιοχή της ΕΟΚ.

Πρέπει επιπλέον να παρθεί υπ' όψη ότι σημαντικότερα από το κοινωνικό Dumping είναι τα πλεονεκτήματα που έχει το κεφάλαιο έτσι και αλλιώς σε χώρες υψηλού κόστους, αφού αυτό επικαλύπτεται από το επίπεδο παραγωγικότητας, την υψηλή εξειδίκευση των εργαζομένων, το συνήθως σχετικά χαμηλό ποσοστό απεργιών και κινητοποιήσεων, την υψηλή συναλλαγματική αξία του επενδυόμενου κεφαλαίου, την υψηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα, και το σπουδαιότερο, το χαμηλό κόστος μισθών ανά παραγόμενη μονάδα⁶⁴.

Συνολικά, με την επίκληση του κίνδυνου Dumping, προωθείται αυτό που ονομάζουμε νέες εργασιακές σχέσεις, αναπτύσσονται οι άτυπες μορφές απασχόλησης, συσσωρεύονται «κοινωνικά προβλήματα», ασκούνται αυξανόμενες πιέσεις στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Η ίδια η επιτροπή της ΕΟΚ προωθεί μέσα από τα λεγόμενα κοινωνικά προγράμματα, περισσότερο την οικονομική σύγκλιση παρά την κοινωνική. Στο καθαυτό κοινωνικό επίπεδο φαίνεται να επιλέγει το δρόμο της ετεροχρονισμένης διαμόρφωσης ενός ελάχιστου υποχρεωτικού επιπέδου κοινωνικών παροχών⁶⁵.

B8. Τέλος αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι υπάρχουν μελετητές που αντιμετωπίζουν τη μη διαμόρφωση ενός κοινωνικού χώρου στην ΕΟΚ σαν ένα προτέρημά της και όχι σαν μια αδυναμία που μάλιστα περικλείει ορισμένους κινδύνους για το ίδιο της το μέλλον. Ο γνωστός δικαστής Heinrich Reiter, συγχέοντας φαίνεται τον πολιτισμό με τις κοινωνικές εγγυήσεις και δικαιώματα, διατυπώνει κατηγορηματικά τη θέση ότι η δύναμη της Ευρώπης βρίσκεται στην κοινωνική της πολυμορφία, ότι αποτέλεσε σοφή πράξη η παραίτηση της ΕΟΚ από τη διαμόρφωση ενός αυτοτελούς κοινοτικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Οι ίδιες οι διαφορές στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ, πάντα κατά τον ίδιο συγγραφέα, δεν κάνουν την σύγκλιση σ' αυτόν τον τομέα «σκόπιμη, ούτε δυνατή»⁶⁶.

Γ. Ρύθμιση στις εργασιακές σχέσεις

Γ1. Η πολιτική της ΕΟΚ επικεντρώνεται κύρια στη ρυθμιστική και όχι στην αναπαραγωγική πλευρά της κοινωνικής λειτουργίας των θεσμών που διαμορφώνουν μια δημόσια εξουσία ή έστω ένα υπερεθνικό κρατικό μόρφωμα. Δείξαμε ήδη ότι η συγκέντρωση της προσοχής της στη ρυθμιστική πλευρά της κοινωνικής λειτουργίας δε σημαίνει και ρυθμιστική αντίληψη γι' αυτήν. Αναπτύξαμε στα δυνατά πλαίσια του παρόντος κειμένου την τάση απορρύθμισης και την επιδίωξη επαναρρύθμισης. Η πρώτη αξιοποιεί το υπαρκτό γεγονός ότι ανάμεσα στις υπερεθνικές διασυνδέσεις των επιχειρήσεων και των δομών δύναμης και εξουσίας που προκύπτουν απ' αυτές από τη μια, και των μορφών συνεργασίας ανάμεσα στα συνδικατά και τις δυνάμεις της εργασίας και της κουλτούρας από την άλλη, υπάρχει τεράστια απόσταση που συνεχώς αυξάνει.

Όπως ήδη δείξαμε η ΕΟΚ χαρακτηρίζεται εκ γενετής από το κοινωνικό έλλειμμα. Από την έλλειψη μιας σαφούς νομικής βάσης και οικονομικής εξασφάλισης, που να στηρίζει θεσμικά μια κοινή κοινωνική πολιτική. Αφού όχι μόνο δεν υπάρχει, αλλά ούτε προβλέπεται η δημιουργία της⁶⁷ αφού έτσι κι αλλιώς στόχος της ΕΟΚ και της κυρίαρχης στα πλαίσιά της πολιτικής είναι η κατάργηση στην πράξη των εθνικών-κοινωνικών εμποδίων (ρυθμίσεων) και η απορρύθμιση, προς όφελος αυτών οι οποίοι θεωρούνται ως οι «νικητές» του '92, και όχι ασφαλώς η ρύθμιση στο επίπεδο της Ευρώπης.

Οι κυρίαρχοι κυβερνητικοί και επιχειρηματικοί κύκλοι στο επίπεδο της ΕΟΚ αρνούνται να σκεφτούν για το πως θα αναδιαρθρωθούν εκ νέου, σε επίπεδο ΕΟΚ, οι ήδη υπάρχοντες εθνικοί θεσμοί και νομικές δομές ώστε να εξασφαλιστεί τόσο μια διεύρυνση των ατομικών ελευθεριών και της ευημερίας όσο και τα δίκτυα της συλλογικής ασφάλειας και συμμετοχής-ελέγχου, της σύγκλισης σαν κατεύθυνσης σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση της περιοχιακής αυτονομίας⁶⁸. Ιδιαίτερα επιδιώκουν να μην εφαρμοστούν όλα αυτά στο επίπεδο των εργασιακών σχέσεων.

Οι εργασιακές σχέσεις που ρυθμιζόνταν με βάση σειρά πράξεων του εθνικού κράτους ήταν αποτέλεσμα σημαντικών κοινωνικών αγώνων. Μέσα απ' αυτές διαμορφώνονταν μέχρι σήμερα α) οι συλλογικές συμβάσεις, κατοχυρώνονταν, β) οι θεσμοί εκπροσώπησης μέσα στις επιχειρήσεις και τα όποια ενδοεργοστασιακά δικαιώματα καθώς και γ) σειρά άτυπων σχέσεων των διευθυνόμε-

νων προς την ιδιοκτησία και τη διεύθυνση της επιχείρησης.

Γ2. Στις εργασιακές σχέσεις καταγράφονται από χώρα σε χώρα της ΕΟΚ σοβαρές διαφορές ανάλογα με την «πυκνότητα» της ρύθμισης, το βαθμό νομικής θέσμισης και κρατικής επικύρωσης από τη μια και το βαθμό και τη δομή οργάνωσης των αντιπροσωπευτικών ενώσεων, ιδιαίτερα των συνδικάτων, από την άλλη, καθώς επίσης από το βάθος και την έκταση της πολιτικοποίησης των εργασιακών σχέσεων, συνολικότερα της σχέσης κεφάλαιο-μισθωτή εργασία.

Όλα τα πιο πάνω αν τα ορίσουμε σαν τις νομικές, θεσμικές, και πολιτικές μορφές ρύθμισης, αποτελούν μαζί με τα εθνικά συστήματα εκπαίδευσης, περίθαλψης και κοινωνικής ασφάλισης (ανάλογα βέβαια με το ειδικό-υλικό τους βάρος και τη μορφή οργάνωσης), τα εθνικά συστήματα-πλαίσια δράσης των δραστηριοποιούμενων υποκειμένων. Ενώ ταυτόχρονα καθορίζουν τα όρια καθώς και τα εμπόδια στην εναρμόνιση και σύγκλιση των εθνικών κοινωνικών λειτουργιών όσον αφορά την ένταξη ή το μετασχηματισμό τους σε υπερεθνικές.

Επίσης σ' αυτά τα συστήματα μπορούμε να διακρίνουμε κοινά προβλήματα και τάσεις, όπως είναι: η υψηλή ανεργία. Η πίεση των ωρολόγιων προγραμμάτων εργασίας. Οι απαιτήσεις των νέων τεχνολογιών για αναδιαρθρώσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η εμφάνιση νέων συνήθως ψυχικών ασθενειών ή η συχνότερη παρουσία παλιότερων, εξαιτίας της εντατικοποίησης της εργασίας. Η παρουσία διαρθρωτικών αλλαγών στην ίδια τη μισθωτή εργασία και η τάση εξατομίκευσης του παραγωγού. Η υπέρβαση του φορντικού μοντέλου παραγωγής και η αύξηση της σημασίας του γυναικείου φύλου στην παραγωγή. Η ορθολογικοποίηση σειράς παραγωγικών διαδικασιών καθώς και η υποχώρηση του ρόλου των συνδικάτων. Η διεθνοποίηση της οικονομίας και ο περιορισμός των αποσυνδεδεμένων από τις διεθνείς εξελίξεις και τη διεθνή θέση κάθε χώρας ορίων των εθνικών δυνατοτήτων στο πεδίο των κοινωνικών κατακτήσεων.

Όλα αυτά σε μια περίοδο που η μισθωτή εργασία (για την οποία απαιτείται καταρχήν η κοινωνική λειτουργία) περιορίζεται σε οργανώσεις που κινούνται σε εθνικό επίπεδο και ο ρόλος τους συνεχώς μειώνεται, ενώ αντίθετα το κεφάλαιο αναπτύσσει όλο και περισσότερο τη διεθνή δομή οργάνωσής του και τις πολυεθνικές διασυνδέσεις του.

Γ3. Στη διεθνοποίηση της οικονομίας, όπως ήδη σημειώσαμε, όχι μόνο δεν αντιστοιχεί μια διεθνοποίηση των κοινωνικών λειτουργιών, αλλά ενώ η οικονομία αποκτά υπερεθνικούς θεσμούς

ρύθμισης και απορρύθμισης και η εργοδοσία διεθνή διάρθρωση, η μισθωτή εργασία παραμένει δομημένη συνδικαλιστικά-πολιτικά σε εθνικό επίπεδο. Ταυτόχρονα οι υπερεθνικοί θεσμοί τύπου ΕΟΚ δεν επιτελούν ειδικευμένες κοινωνικές λειτουργίες, με αποτέλεσμα οι εργασιακές σχέσεις να μην αποκτούν μια νομική, θεσμική, πολιτική οργάνωση στο επίπεδο της ΕΟΚ ανάλογη με εκείνη της οικονομίας. Τα ίδια δε τα συνδικάτα, δεν έχουν διατυπώσει ακόμα μια στρατηγική απάντηση στη διεθνοποίηση της στρατηγικής του εκσυγχρονισμού του συστήματος προς όφελος των κυρίαρχων σ' αυτό δυνάμεων⁶⁹.

Απαιτείται λοιπόν, όπου χρειάζεται, η προώθηση ενός συστήματος ευρωπαϊκών συλλογικών συμβάσεων⁷⁰ και εκπροσώπησης της μισθωτής εργασίας μέσω ειδικών επιτροπών, υπερβαίνοντας τη διαφορετικότητα των συνθηκών και σχέσεων εργασίας, των συστημάτων εργατικού δικαίου και συλλογικών συμβάσεων σε εθνικό επίπεδο. Η αναγωγή του προβλήματος «κοινοτικο-κοινωνικός χώρος» σε βασικό πολιτικό πεδίο αντιπαράθεσης, η εντατικοποίηση της συνεργασίας των εθνικών συνδικάτων και κοινωνικών κινημάτων στο επίπεδο της ΕΟΚ, η υπέρβαση της τάσης για διαχωρισμούς αντί για γενίκευση στην εκπροσώπηση των συμφερόντων, όπως και η αντιστροφή της ιεράρχησης ανάμεσα στο θέμα «εξευρωπαϊσμός της οικονομίας» και της θεματολογίας της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι άμεσες ανάγκες και έχουν επείγοντα χαρακτήρα.

Γ4. Στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο έχει αναχθεί σε σημαντικό ζήτημα το πρόβλημα της συμμετοχής ή μη των εργαζομένων σε επιχειρήσεις που υπερβαίνουν τον εθνικό ορίζοντα και διαθέτουν υπερεθνική δομή αλλά και διοίκηση.

Η ευρωπαϊκή εργοδοσία προτιμά να δημιουργηθεί μια Εταιρεία Ευρωπαϊκού δικαίου⁷¹ που θα νομιμοποιεί και τις μετακινήσεις της έδρας της σε χώρες με χαμηλότερες «δημοκρατικές-κοινωνικές» δεσμεύσεις⁷², που θα υπάγεται ακόμα και φορολογικά στο δίκαιο της χώρας όπου θα μετακινεί, για λόγους φορολογικής-κοινωνικής σκοπιμότητας, την έδρα της⁷³.

Ο Klaus von Beyme έχει καταγράψει την παρουσία στις χώρες μέλη της ΕΟΚ τεσσάρων διαφορετικών μορφών ή αλλιώς μοντέλων θεσμών συμμετοχής: α) στη βάση συγκεκριμένης νομοθεσίας, β) συλλογικών συμβάσεων, γ) εργοστασιακών συμφωνιών, δ) ταυτόχρονης παρουσίας μορφών από τις τρεις προηγούμενες κατηγορίες μαζί με αυθόρμητα δημιουργηθέντα συμβούλια⁷⁴.

Όπως σωστά σημειώνει ο Γερμανός καθηγητής Frank Deppe η

θέση των διαφορετικών οργάνων και θεσμών στις επιχειρήσεις που έχουν αρμοδιότητες στο κοινωνικό πεδίο και ο τρόπος λειτουργίας τους εξαρτώνται μέχρι τώρα από το εθνικό σύστημα εργατικού δικαίου, ιδιαίτερα από τη σκοπιά της σχέσης νόμου-συλλογικής σύμβασης, από τις δομές της συνδικαλιστικής οργάνωσης, την παραταξιοποίηση ή μη, το βαθμό παρουσίας-δύναμής τους στις επιχειρήσεις καθώς και τον τρόπο ιδεολογικού-κοινωνικού αυτοκαθορισμού των συνδικάτων, αν δηλαδή είναι οπαδοί ή όχι της ταξικής συνεργασίας⁷⁵, το βαθμό υπέρβασης της κλαδικής και εθνικής τους «δέσμευσης».

Αν δηλαδή είναι σε θέση να αυτοπροσδιοριστούν σαν τμήμα του ευρωπαϊκού υποκειμένου ώστε να εκπροσωπούν τα ενδιαφέροντα και συμφέροντα της μισθωτής εργασίας στο επίπεδο της ΕΟΚ⁷⁶, να παρεμποδίσουν κάθε κοινωνικό Dumping. Να κατανοήσουν ότι τα κοινωνικά προβλήματα δε θα βρουν τη λύση τους χάρη στην μια ή άλλη ακόμα και θετική «Χάρτα» αλλά πριν απ' όλα μέσα από την ίδια τους τη δράση⁷⁷, και την υπέρβαση της όποιας στενής αντίληψης που αντιμετωπίζει τα συνδικάτα ως αποκλειστικά εθνικούς θεσμούς. Ξανααποκτώντας την αίσθηση των δυνατοτήτων τους μέσα από τη συνεργασία των εθνικών γενικών ομοσπονδιών καθώς και των κλάδων⁷⁸.

Η ανάπτυξη εργατικών θεσμών που να αντιπαλεύουν τις αυθαιρεσίες των υπερεθνικών επιχειρήσεων και θεσμών προϋποθέτει ότι το όλο ζήτημα του κοινωνικού χώρου θα μπει σε μια άλλη βάση. Δε θα θεωρείται ως στοιχείο της πολιτικής ανταγωνισμού, υποταγμένο στις σκοπιμότητές της, αλλά θα αναγνωρισθεί η δικαιωματική αυτοτέλειά του. Η θέση αυτή αφορά τόσο τα κοινωνικοπολιτικά δικαιώματα της μισθωτής εργασίας, όσο και την εργασιακή ασφάλεια και υγιεινή στους τόπους δουλειάς⁷⁹. Βρίσκεται σε ευθεία αντίθεση με τις απόψεις της ευρωπαϊκής εργοδοσίας που θεωρεί κάτι τέτοιο σαν στοιχείο «που περιορίζει την ευκαμψία» των επιχειρήσεων στο διεθνή ανταγωνισμό⁸⁰.

Απαιτείται ιδιαίτερα η εξασφάλιση οδών ενημέρωσης και ελέγχου της εργατικής αντιπροσώπευσης των επιχειρήσεων που επεκτείνονται πέρα από τα σύνορα μιας χώρας. Απόκρουση της άποψης που θέλει να αποκλείσει τη δυνατότητα οι εργαζόμενοι μιας πολυεθνικής να δικαιούνται να οργανωθούν στο επίπεδο του συνόλου μιας τέτοιας εταιρείας με το «φοβερό» αντεπιχείρημα, ότι δεν μπορούν να διαμορφώνονται διεθνείς εργατικές δομές και θεσμοί μόνο και μόνο επειδή «κατά τρόπο τυχαίο διαθέτει μια επιχείρηση θυγατρική ή εργοστάσιο στο εξωτερικό»⁸¹. Η διαμόρφωση πολυεθνικών δομών του κεφαλαίου, προϊόν κίνη-

σης των αντικειμενικών τάσεων της συσσώρευσης και της διαδικασίας υπερσυσσώρευσης, καθώς και μακρόχρονων υποκειμενικών επιλογών της διεύθυνσής του, ανάγεται, προκειμένου να μην αποδοθούν στοιχειώδη δικαιώματα στους εργαζόμενους σ' αυτό, σε τυχαίο και συμπτωματικό φαινόμενο! Τα σχόλια περιτεύουν.

Η επιτροπή της ΕΟΚ είχε καταρτίσει πριν δέκα χρόνια ένα πρώτο σχέδιο οδηγίας για την «ενημέρωση και την ακρόαση των εργαζομένων σε επιχειρήσεις με υπερεθνική δομή»⁸², που ουσιαστικά απορρίφθηκε στο Συμβούλιο των Υπουργών. Πρόσφατα, η Επιτροπή έδωσε στη δημοσιότητα ένα δεύτερο σχέδιο⁸³ στο οποίο προβλέπεται η δυνατότητα ενημέρωσης του συμβουλίου σε θέματα οικονομικής κατάστασης και προοπτικής της υπερεθνικής επιχείρησης, ιδιαίτερα σε θέματα απασχόλησης και επενδύσεων. Ενημέρωση που θα οδηγήσει, όπως υποστήριξε ο J. Delor, σε αύξηση της παραγωγικότητας⁸⁴.

Παρόλο που ουσιαστικά οι δικαιοδοσίες του προτεινόμενου συμβουλίου βρίσκονται σαφώς πίσω από αυτές που έχουν τα υπάρχοντα σε εθνικό επίπεδο όργανα συμμετοχής και ελέγχου της εφαρμογής του εργατικού δικαίου και των συλλογικών συμβάσεων και τα οποία σε ορισμένες χώρες της ΕΟΚ διαθέτουν επιπλέον δικαιώματα συμμετοχής και επίδρασης σε οικονομικές, κοινωνικές υποθέσεις καθώς και σ' αυτές που αφορούν το προσωπικό⁸⁵, η ευρωπαϊκή εργοδοσία αρνείται τη θεσμοθέτησή του με το επιχείρημα ότι τους εργαζόμενους τους ενδιαφέρει μόνο η οικονομική δραστηριότητα και προοπτική της εταιρείας στη χώρα εργασίας τους, και ότι γι' αυτό το σκοπό η διεκδικούμενη συνολικότερη πληροφόρησή τους είναι «άχρηστη»⁸⁶.

Η τακτική της εργοδοσίας είναι να εμποδίσει την κατοχύρωση εθνικών κατακτήσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο από τη μια, και από την άλλη να αμφισβητήσει ευθέως τις εθνικές κατακτήσεις μέσω της δημιουργίας ευρωπαϊκών εταιρειών και τη μετατόπιση της έδρας της εργαζομένων. Στόχος σ' αυτήν την περίπτωση είναι να εφαρμόζεται και στη χώρα ίδρυσης της εταιρείας το υποβαθμισμένο δίκαιο που υπάρχει και εφαρμόζεται στη χώρα στην οποία θα έχει μετατοπισθεί τυπικά η έδρα μιας τέτοιας υπερεθνικής εταιρείας⁸⁷.

Ουσιαστικά η ευρωπαϊκή εργοδοσία θέλει να αποκλείσει τους εργαζόμενους από τη διαμόρφωση έστω και μιας γενικής εικόνας της συνολικής κατάστασης της επιχείρησης. Κάτι τέτοιο όμως σημαίνει έλλειψη επαρκών πληροφοριών και μέσων προετοιμασίας των εργαζομένων για την αντιμετώπιση γενικότερων στρα-

τηγικών επιλογών της εταιρίας, καθώς και εκείνων των ειδικών επιλογών της που γίνονται εν κρυπτώ σε βάρος συγκεκριμένων περιοχών. Ταυτόχρονα δυναμώνει την τάση δημιουργίας συνθηκών αντιπαράθεσης ανάμεσα στους εργαζόμενους της ίδιας επιχείρησης, που όμως δουλεύουν σε διαφορετικούς εθνικούς χώρους⁸⁸. Δίπλα λοιπόν, στη δημοκρατία που σταματά έξω από την πόρτα του εργοστασίου προστίθεται και η διαδικασία σταματήματος της έξω από τα εθνικά σύνορα.

Στην περίπτωση δημιουργίας «ευρωπαϊκού εργοστασιακού συμβουλίου» θα υπάρχουν βέβαια ειδικά προβλήματα που δεν μπορούν να λυθούν με αντιγραφές από τα εθνικά πεδία, όπως είναι η εξασφάλιση των εξόδων λειτουργίας και η υλικοτεχνική τους βάση, η δομή και προέλευση των μελών του, ο τρόπος λειτουργίας και οι αρμοδιότητες, οι διαδικασίες ενημέρωσης και απόφασης, ο χώρος, η συχνότητα και η διάρκεια των συνεδριάσεων του⁸⁹.

Γ5. Γενικότερα η ΕΟΚ πρέπει να υποχρεωθεί να αναγνωρίσει την πολυμορφία των εθνικών κοινωνικών κατακτήσεων, όχι σαν άλλοθι μη επικύρωσής τους σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά σαν τον ήδη υπάρχοντα πλούτο και κληρονομιά που θα αξιοποιηθεί παραγωγικά και δε θα παραγνωρισθεί. Δηλαδή να αναγνωριστούν δικαιώματα όπως της πληροφόρησης, της απεργίας, της συμμετοχής, της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι και συνέρχεσθαι, της προστασίας της εργασίας της μητέρας⁹⁰ καθώς και να προστατευτούν οι εργαζόμενοι από απολύσεις που προκύπτουν από την οικονομία κλίμακος. Γενικότερα να υπάρξουν εγγυήσεις για την εφαρμογή βασικών δικαιωμάτων και νομική εξασφάλιση, που θα αποκλείει την παραβίασή τους από οποιαδήποτε χώρα-μέλος της ΕΟΚ, αφήνοντας ανοικτό το δικαίωμα της διεύρυνσης στα πλαίσια του εθνικού κράτους. Έτσι ώστε τα βασικά δικαιώματα να μην εξαρτώνται άμεσα από την εθνική οικονομική δομή και συγκυρία⁹¹ ή να αποκλίνουν από τις δεσμεύσεις της διεθνούς οργάνωσης εργασίας. Ακόμα είναι απαραίτητο να αποκτήσουν δεσμευτικό χαρακτήρα τα δικαιώματα που προβλέπονται στην κοινωνική «Χάρτα», όπως είχε αρχικά διαμορφωθεί από την επιτροπή και όχι από το συμβούλιο και να καταργηθεί στην προώθηση της «θετικής» κοινωνικής πολιτικής η αρχή της ομοφωνίας⁹².

Επιπλέον πρέπει να εφαρμοστούν οι μεταρρυθμίσεις σε σειρά τομέων που προβλέπονται ήδη από τη συνθήκη ίδρυσης της ΕΟΚ⁹³ και που μέχρι σήμερα χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά για την ιδεολογική-πολιτιστική κάλυψη της ΕΟΚ. Μεταρρυθμίσεις

όπως η ίση αμοιβή, η πρόβλεψη δαπάνης από τη διοίκηση για την κάλυψη των δαπανών μετεκπαίδευσης και μετοίκησης των εργαζομένων.

Συνολικά δεν είναι δυνατό να αποδεχθεί κανείς να δημιουργείται η κοινοτική εσωτερική αγορά και να μην υπάρχει εγγύηση θεσμοθέτησης των πιο πάνω⁹⁴.

Ακόμα πρέπει να υποχρεωθούν τα όργανα της ΕΟΚ να αναγνωρίσουν τα γενικά δικαιώματα του ανθρώπου, στα οποία συμπεριλαμβάνονται άμεσα κοινωνικά, και τα βασικά δικαιώματα των εργαζομένων, πριν απ' όλα ο πρωταρχικός χαρακτήρας του δικαιώματος στην εργασία και στην πλήρη απασχόληση, η προστασία του καταναλωτή και η ισότητα των φύλων, η κοινωνική υγεία και η λαϊκή εκπαίδευση, η εγγύηση της κοινωνικής ασφάλισης και αξιοπρεπών συντάξεων. Κι' όλα αυτά πρέπει να ισχύσουν και για όποιους εργάζονται στους τομείς της «άτυπης οικονομίας».

Πρέπει ακόμα να εξασφαλιστεί η ελευθερία συνδικαλιστικής δράσης στα εργοστάσια και πολιτικής στους τομείς του δημοσίου. Να αποκλειστεί η μέθοδος ανάπτυξης του ευρωπαϊκού εταιρικού δικαίου χωρίς την ταυτόχρονη εξασφάλιση του εργασιακού δικαίου. Να εξασφαλιστούν κρατικά και θεσμικά ρυθμιστικά κοινωνικά μέτρα ενάντια στα αποτελέσματα της «τυφλής αγοράς», να δοθεί προτεραιότητα στην πολιτική σύγκλισης και στήριξης των μέτρων ικανοποίησης των αναγκών των πιο καθυστερημένων περιοχών με ειδικά κοινωνικά προγράμματα.

Δ. Συμπεράσματα

Δ1. Η ΕΟΚ χαρακτηρίζεται από ένα σοβαρό κοινωνικό έλλειμμα: Η προωθούμενη οικονομική ολοκλήρωση δε συμβαδίζει με μια αντίστοιχη στον τομέα των κοινωνικών παροχών, λειτουργιών και ρυθμίσεων.

Δ2. Οι κοινωνικές λειτουργίες των θεσμών της ΕΟΚ είναι υπανάπτυκτες μέχρι και ανύπαρκτες. Τα κοινωνικά δικαιώματα που έχουν κατακτηθεί σε εθνικό επίπεδο όχι μόνο δεν αναγνωρίζονται στο κοινοτικό αλλά αμφισβητούνται έντονα από την πλευρά της ευρωπαϊκής εργοδοσίας. Ιδιαίτερα στους τομείς αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης υπάρχει άρνηση «ολοκλήρωσής τους» και νομικής κοινοτικής κάλυψης. Αντίθετα προωθούνται πολιτικές κοινοτικής ρύθμισης της απορρύθμισης των κοινωνικών λειτουργιών που διαμορφώθηκαν σε εθνικό επίπεδο και είναι

γενικότερης σημασίας. Η ευρωπαϊκή εργοδοσία επιλέγει στο μεγαλύτερο μέρος της την τακτική της αξιοποίησης προς ίδιο όφελος του κοινωνικού ελλείμματος.

Δ3. Ορισμένοι από τους διευθυντικούς κύκλους των θεσμών της ΕΟΚ αντιλαμβάνονται την πολιτική σημασία του κοινωνικού ελλείμματος και καταγράφουν τους μακρόχρονους κινδύνους για την ίδια την ΕΟΚ και τη νομιμοποίησή της στη συνείδηση των ευρωπαίων πολιτών, εξαιτίας της μονόπλευρης, οικονομικοθεσμικής και όχι και κοινωνικής διαμόρφωσης του ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου. Δεν επιδιώκουν παραχωρήσεις πέραν από τις ήδη κατακτημένες σε εθνικά επίπεδα, επιδιώκουν όμως να επαναφέρουν διαδικασίες συναίνεσης και θεσμούς τριμερούς που να εξασφαλίζουν τη μακρόχρονη κοινωνική ειρήνη στον ευρωπαϊκό οικονομικό χώρο, έστω και με τη δημιουργία ενός σταθερά ετεροχρονισμένου και υποβαθμισμένου κοινωνικού χώρου στα πλαίσια της ΕΟΚ.

Δ4. Η εργοδοσία επιδιώκει μια διπλή υποβάθμιση των κοινωνικών λειτουργιών. Περιορισμό σε εθνικό επίπεδο και εξάλειψή τους στη μετάβαση κρατικών-θεσμικών αρμοδιοτήτων από το εθνικό επίπεδο σ' αυτό της ενιαίας αγοράς. Μεγάλη μερίδα της υποστηρίζει ότι η ελεύθερη διακίνηση αγαθών, κεφαλαίων και προσώπων θα δώσει αυτόματες λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα. Η θέση αυτή δε στέκει λογικά, ούτε ιστορικά. Ουσιαστικά στηρίζει την πολιτική ανατροπής του σημερινού συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στους «κοινωνικούς εταίρους» σε ευρωπαϊκό επίπεδο και την προώθηση αυτής της διαδικασίας και σε εθνικό επίπεδο.

Δ5. Πέρα από τις γενικότερες απόψεις που υπάρχουν μέσα στο συνδικαλιστικό κίνημα και την πολιτική εκπροσώπηση της μισθωτής εργασίας όσον αφορά τη στάση απέναντι στην ΕΟΚ, είναι αναγκαίο και επείγον να διαμορφωθεί ένα ευρωπαϊκό υποκείμενο-εκπρόσωπος των απαιτήσεων και αιτημάτων της μισθωτής εργασίας, τέτοιων όπως τις διατυπώνουμε στο τμήμα (Γ5), έτσι ώστε να περιοριστούν οι αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής ολοκλήρωσης μέσω της λογικής της «ελεύθερης αγοράς», να προστατευθούν και να επεκταθούν εθνικές κοινωνικές κατακτήσεις, να γενικευθούν σε ευρωπαϊκό επίπεδο υπάρχοντα και σχετικά προωθημένα δικαιώματα που έχουν ήδη διαμορφωθεί σε εθνικό επίπεδο. Η απαίτηση αυτή αφορά πριν απ' όλα τις μεγάλες συνδικαλιστικές ομοσπονδίες και τις εθνικές συνδικαλιστικές ομοσπονδίες που δείχνουν μια όλο και μεγαλύτερη καθυστέρηση σ' αυτό το πεδίο.

Ε. Υποσημειώσεις

1. Για την έννοια των ευρωπαϊκών χώρων βλ. αναλυτικότερα Tudyka Kurt P., «Wirtschafts –und Sozialraum Europa– Begriff, Programm und Politik», στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), *Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen in der EG und die soziale Dimension des Binnenmarktes '92*, FEG Arbeitspapier Nr. 4, Marburg, 1991, σελ. 25-34.

2. Το διπλό δημοκρατικό έλλειμμα προκύπτει από τη σαφή θεσμική καθυστέρηση της ΕΟΚ στο επίπεδο των εκλεγμένων αντιπροσωπευτικών οργάνων της σε σχέση ακόμα και με τις αντίστοιχες αρμοδιότητες που έχουν οι εθνικοί θεσμοί, αλλά και από το γεγονός ότι οι εθνικοί θεσμοί, όπως το κοινοβούλιο, δεν ελέγχουν τις εθνικές κυβερνήσεις και άλλες αντιπροσωπεύειες για τη στάση που κρατούν και την πολιτική που ακολουθούν έναντι της ΕΟΚ και τα όργανά της.

3. Το ταμείο αυτό συστήθηκε σύμφωνα με τη συνθήκη της ΕΟΚ (άρθρα 123-128 της συνθήκης της ΕΟΚ) και αποσκοπούσε κύρια στην καταπολέμηση της ανεργίας, στόχευε δηλαδή στη ρυθμιστική πλευρά της κοινωνικής λειτουργίας.

4. Κοινωνικό, Περιφερειακής ανάπτυξης, γεωργικού Προσανατολισμού και Εγγυήσεων.

5. Για τα θεσμικά ζητήματα κοινωνικής πολιτικής βλ. Α. Παπαληγούρας, *Η Ευρώπη των δέκα*, Αθήνα, 1979, σελ. 106, 121 και Armand Bizaquet, *Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά*, Αθήνα, 1991 (Παρίσι, 1990), σελ. 134-144.

6. Πέρα από τους υπάρχοντες θεσμούς έχει διατυπωθεί η πρόταση ίδρυσης ενός «Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για την κατάρτιση» (με χώρο δράσης την Ανατολική Ευρώπη) και ενός «Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου της Απασχόλησης».

7. Patrick Venturini, *Ein europäischer Sozialraum für 1992*, Kommission der EG-Dokument, Luxemburg, 1989, εδώ σελ. 75.

8. Βλ. Επιτροπή της ΕΟΚ, Κοινοτική χάρτα των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων (προσχέδιο) KOM (89) 248, 30.5.1989.

9. Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, γενική Γραμματεία, 9517/89 (Τύπος 189), 1357 συνεδρίαση του Συμβουλίου (Εργασία και κοινωνικά ζητήματα, Βρυξέλλες 30.10.1989, σελ. D 10 κ.έ.).

10. Επιτροπή των ΕΚ, ενημέρωση της επιτροπής για το πρόγραμμα της δράσης εφαρμογής των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων, KOM (89) 568, 29.11.1989.

11. Frank Deppe, «Zur Diskussion über die Entwicklung der Arbeitgeber – Arbeiternehmerbeziehungen in der EG unter dem Einfluß des «Binnenmarktes '92». *Vorläufige Informationen und Überlegungen*, Marburg, 1990, σελ. 21-28.

12. P. Venturini, Ein..., όπ.π., 1989, σελ. 27-28.

13. Για το πρόγραμμα κοινωνικής δράσης καθώς και τις μορφές και τους θεσμούς του κοινωνικού διαλόγου στο επίπεδο της ΕΟΚ βλ. «Soziales Europa», 1988, σελ. 50 κ.έλ., 108 κ.έ.

14. Συνθήκη της ΕΟΚ άρθρα 118, 123-128 και της ΕΚΑΧ 46, 56. Βλ. ακόμα Α. Παπαληγούρας, *Η Ευρώπη των δέκα*, Αθήνα, 1979, σελ. 104-108.

15. Walter Wellner, Gerhard Schmich, *Europa auf dem Wege zur Sozialunion*, Bonn, 1988, σελ. 64 κ.έ.

16. *Soziales Europa, 1988*. Die soziale Dimension des Binnenmarktes. Zwischenbericht der interdirektorialen Gruppe. Sondernummer. Kommission der EG, Luxemburg, 1988, σελ. 68. Οι αντίστοιχες οδηγίες και συλλογικές συμβάσεις καθιερώνονται σαν δυνατές και σε επίπεδο ΕΟΚ στο άρθρο 118α της Ενδιάμεσης Πράξης, ενώ στο άρθρο 118β προσδιορίζονται πλαίσια και στόχοι του κοινωνικού διαλόγου.

17. Marin-Bericht, «Die soziale Dimension des Binnenmarktes» –KOM (88) 1148 endg. Κοινοβούλιο της Γερμανίας, 11η εκλογική περίοδος, Drucksache 11/4645 (31.5.1989), σελ. 24.

18. *Soziales Europa...*, όπ.π., σελ. 74.

19. Günter Köpke, «Kein Binnenmarkt ohne soziale Dimension», στο: *Gewerkschaftliche Monatshefte*, 10/1989, σελ. 638-649, εδώ σελ. 645. Τελικά βέβαια ο «Κοινωνικός Χάρτης», όπως διαμορφώθηκε στη σύσκεψη κορυφής στο Στρασβούργο στις 8 και 9 Δεκεμβρίου, δεν απέκτησε δεσμευτικό χαρακτήρα παρόλο που βρισκόταν σαφώς πίσω από τα καταρχήν συμφωνημένα, τόσο σε σχέση με τη συμβιβαστική πρόταση που είχε διατυπωθεί στη συνεδρίαση του συμβουλίου για ζητήματα εργασίας και κοινωνικής πολιτικής στις 30.10.1989, όσο ακόμα περισσότερο αν συγκριθεί με το σχέδιο της επιτροπής στις 2.10.1989. Τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη τον παραπέμπουμε στο F. Deppe, *Zur Diskussion...*, όπ.π., σελ. 26-7, όπου καταγράφονται οι 12 σημαντικότερες συμφωνημένες θεματολογικές περιοχές που δε συμπεριλήφθηκαν στο τελικό κείμενο.

20. Στο ίδιο, σελ. 22.

21. Αυτό ισχύει ακόμα και όταν στα λόγια αρνείται την ανάμιξή τους σ' αυτό το επίπεδο θλ. αναλυτικότερα Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Προτάσεις-συμπεράσματα της Λουξεμβουργιανής προεδρίας, Ριζοσπάστης. 30.6.1991.

22. Η αντίληψη αυτή διαπερνά την πρώτη σημαντική έκθεση μιας επιτροπής παρατηρητών για τις βιομηχανικές σχέσεις (αυτό που εμείς στο κείμενο ονομάζουμε εργασιακές, καθότι οι νέες μορφές στις σχέσεις παραγωγής αφορούν πολύ περισσότερους μισθωτούς και πεδία εφαρμογής – όπως στις τράπεζες– απ' ότι υποδηλώνει ο όρος βιομηχανικές σχέσεις). Η έκθεση στην οποία αναφερόμαστε εδώ έγινε για την πέμπτη γενική διεύθυνση της Επιτροπής της ΕΟΚ και φέρει τον τίτλο, *Observation Post of Industrial Relations and Collective Bargaining in the Community (V/1298/87-EN)*, Βρυξέλλες, 1987.

23. Διακήρυξη των αρχηγών κρατών-μελών και κυβερνήσεων της ΕΟΚ στις 30.10.1989.

24. Wolfgang Däubler, *Sozialstaat EG? Die andere Dimension des Binnenmarktes. Eine Veröffentlichung der Bertelsmann Stiftung innerhalb der Reihe Strategien und Optionen für die Zukunft Europas*, Gütersloh, 1989, σελ. 73.

25. Thüsing Rolf, *Im Widerstreit der Sozialpartner*, in: *EGmagazin* Nr. 1/2 1991, S. 25.

26. *Soziales Europa...*, όπ.π., σελ. 37, έκθεση Marin..., όπ.π., σελ. 7.

27. Μεμο '89, σελ. 46 και 308.

28. Έκθεση του Paolo Ceccini, με τίτλο: *Europa '92. Der Vorteil des Bin-*

nenmarktes, Baden-Baden, 1988.

29. Για το θέμα των μεταναστών και την πολιτική της ΕΟΚ, βλ. αναλυτικότερα την μελέτη του Peter Imbusch, 1992. Die Folgen der Vollendung des EG-Binnenmarktes für europäische und außereuropäische Migranten, FEG-Arbeitspapier Nr. 3, Marburg, 1991. Ο Ρ.Ι. χωρίζει το πρόβλημα της μετανάστευσης σε δύο κατηγορίες: αυτήν ανάμεσα στο νότο-βορρά και τώρα από την ανατολική ευρώπη στη δυτική, και την κύρια ενδοεοικική που αφορά τη μετακίνηση υψηλά ειδικευμένου προσωπικού.

30. Για το ζήτημα της θέσης της γυναίκας στην ΕΟΚ και την πρακτική των θεσμών απέναντι στο πρόβλημα της ισότητας βλ. αναλυτικότερα Schunter-Kleemann Susanne, Die Gleichstellungspolitik der EG –Formaler Anspruch und politische Praxen, in: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen in der EG und die soziale Dimension des Binnenmarktes '92, FEG Arbeitspapier Nr. 4, Marburg, 1991, S. 79-92.

31. Η Schunter-Kleemann Susanne δείχνει ότι η πολιτική της ΕΟΚ και σ' αυτόν τον τομέα στηρίζεται στο διπλό δόγμα: η αγορά διαμορφώνει τις συνθήκες μέσα από τις οποίες θα λυθούν τα προβλήματα της ισοτιμίας της γυναίκας, τα προβλήματα αυτά πρέπει να αντιμετωπίζονται εξατομικευμένα (στο ίδιο, σελ. 80-81 και 85-90).

32. Για τη στρατηγική των εργοδοτικών ενώσεων στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, βλ. αναλυτικότερα Rögge Karin, Unternehmenstrategien im Binnenmarkt '92, in: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen in der EG und die soziale Dimension des Binnenmarktes '92, FEG Arbeitspapier Nr. 4, Marburg, 1991, S. 45-50.

33. P. Venturini..., όπ.π., σελ. 69-70.

34. Ο Bizaquet αναφέρεται στην προσπάθεια της Οικονομικής και Κοινωνικής επιτροπής (ΟΚΕ) να μορφοποιούνται τα αποτελέσματα του «κοινωνικού διαλόγου» σε «κοινοτικό δίκαιο» (όπ.π., σελ. 139).

35. Από τα οποία έχουν αποκλειστεί όμως ύστερα από την πίεση συνδέσμων εθνικών βιομηχανιών, ιδιαίτερα του γερμανικού, οι εθνικές ομοσπονδίες κομμουνιστικής επιρροής.

36. Die Mitbestimmung, 11/1988, σελ. 38.

37. Soziales Europa 1988..., όπ.π., σελ. 70, F. Deppe, Zur Diskussion..., όπ.π., σελ. 32-33.

38. Soziales Europa 1988..., όπ.π., σελ. 73.

39. Ulrich Weinstock, Europe «aische Sozialunion – historische Erfahrung und Perspektiven», στο: Däubler Wolfgang, Sozialstaat EG?..., όπ.π. σελ. 25 κ.έ. και Heinrich Rentmeister, Die soziale Dimension des Binnenmarktes. Probleme und Defizite des europäischen Einigungsprozesses, στο: Europa-Archiv, 20/1989, σελ. 627 κ.έ.

40. Armand Bizaquet, Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά..., όπ.π., σελ. 126.

41. Ρωμαίος Γ., Και μετά το 1992;..., Βήμα, 5.5.1991.

42. ΣΕΒ, Η ενωμένη ευρώπη σημαίνει λιγότερο κράτος, Δημοκρατικός Λόγος, 29... 1991.

43. Πάπας Ιωάννης Παύλος ο Β΄, Sozial-enzyklika, Centesimus annus, εκατοστή επέτειος από την πρώτη κοινωνική εγκύκλιο του Πάπα Λέοντα του 13ου στις 15 Μαΐου 1891, Ρώμη, 1991. Σύμφωνα μ' αυτήν την εγκύκλιο

χρειάζεται ειδικός σχεδιασμός και ανθρώπινη παρέμβαση ώστε η «οικονομία της αγοράς να αποτελέσει μια οικονομία που να είναι προσανατολισμένη στην ευημερία του κοινωνικού συνόλου», «που θα πρέπει να ελέγχεται με μετρημένο τρόπο από τις κοινωνικές δυνάμεις και το κράτος».

Ο Hans-Jakob Stehle διατύπωσε μάλιστα τη γνώμη ότι ο Πάπας επανέλαβε σ' αυτή την εγκύκλιο μια θέση που είχε πρωτοδιατυπώσει σε μια Εγκύκλιο το 1987, σύμφωνα με την οποία η εργασία προηγείται του κεφαλαίου, βλ. Stehle Hansjakob, Götzen des Marktes. Der Papst Kritisiert den Kapitalismus, in: Die Zeit Nr. 20, 10.5.1991.

44. Η πιο τρανή απόδειξη και ομολογία προέκυψε μετά την ενοποίηση της Γερμανίας και την πλήρη αποτυχία του δογματικού μοντέλου οικονομικής σύγκλισης και κοινωνικής εναρμόνισης μέσω των μηχανισμών της αγοράς και της νομισματικής ενοποίησης. Όπως διαπιστώνουν γνωστοί εκπρόσωποι του δόγματος της αγοράς «μπροστά στην επικείμενη καταστροφή στην Ανατολική Γερμανία απαιτείται να παραμεριστούν οι όποιες ιδεολογικές αναστολές». Η αγορά και το ενιαίο μάρκο δεν μπορούν να εξασφαλίσουν μόνα τους τις αναγκαίες λύσεις, «απαιτείται παρέμβαση και βοήθεια από το κράτος». Βλ. Kurbjuweit Dirk, Abschied von der reinen Lehre. Der Markt allein kann nicht genügend Arbeitsplätze schaffen, in: Die Zeit Nr. 20, 10.5.91.

45. Peter Clever, Herausforderung für eine europäische Sozialpolitik, στο: Bundesarbeitsblatt, τ. 6/1989, εδώ σελ. 18. Άποψη που μπορεί να αποτελέσει τη βάση δικαιολόγησης μέχρι και δημιουργίας, στο όνομα οικονομικών σκοπιμοτήτων, «ζωνών περιορισμένης εργασιακής και κοινωνικής προστασίας», βλ. Deppe Hans Ulrich, Uwe Lenhardt, Gesundheitswesen zwischen supranationalen politikstrukturen und einzelstaatlicher Regelungskompetenz. Zu einigen gesundheitspolitischen Aspekten der Westeuropäischen Integration, FEG Arbeitspapier Nr. 2, Marburg, 1990.

46. Βλ. Dusan Sidjanski, «Προς την ομοσπονδιακή οργάνωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας I», στο: *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τ. 8-9, 1990, σελ. 33-36 και Κ. Στεφάνου, «Προς την ομοσπονδιακή οργάνωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας II», στο: *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τ. 8-9, 1990, σελ. 57-94, καθώς και Ν. Κοτζιά, Η διαλεκτική του κράτους..., όπ.π.

47. Για τη διαφορετικότητα των οικονομικών χώρων στην Ευρώπη βλ. Tudyka Kurt P., Wirtschafts –und Sozialraum Europa –Begriff, Programm und Politik..., όπ.π., ιδιαίτερα από σελ. 70 κ.έ.

48. Βλ. σειρά παρεμβάσεων ειδικής ημερίδας που αναδημοσιεύονται στον συλλογικό τόμο που εξέδωσε ο Ernst Breit, *Europäischer Binnenmarkt, Wirtschafts –oder Sozialraum?* Bonn, 1988.

49. Βλ. Tudyka Kurt P., *Wirtschafts –une Sozialraum Europa– Begriff, Programm und Politik...*, όπ.π., σελ. 71-2.

50. Δεν είναι τυχαίο ότι οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην ΕΟΚ και στους ΕΠΤΑ οδηγούνται στη δημιουργία ενός «Ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου». Στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων δεν γίνεται καθόλου λόγος για τον κοινωνικό χώρο. Στην ίδια κατεύθυνση είναι πολύ ενδεικτική η επιδίωξη των κυβερνήσεων των ανατολικών χωρών να συνδέσουν τις αγορές

τους με την ΕΟΚ χωρίς να κάνουν καθόλου λόγο για τον κοινωνικό χώρο. Στην ίδια κατεύθυνση είναι πολύ ενδεικτική η επιδίωξη των κυβερνήσεων των ανατολικών χωρών να συνδέσουν τις αγορές τους με την ΕΟΚ χωρίς να κάνουν καθόλου λόγο για την ανάγκη να συνοδεύονται αυτές οι διασυνδέσεις και με στοιχεία κοινωνικής λειτουργίας και πολιτικής.

51. Ουσιαστικά μ' αυτόν τον τρόπο στο ευρωπαϊκό επίπεδο ανταγωνίζονται οι επιμέρους επιχειρήσεις σε συνδυασμό με τα εθνικά «συστήματα παραγωγικότητας» και «κοινωνικών παροχών και κόστους». Αναλυτικότερα βλ. Tudyka Kurt P., *Wirtschafts –und Sozialraum Europa...*, όπ.π., σελ. 71.

52. Orpermann Thomas, *Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Δίκαιο και οι επιπτώσεις της ελληνικής ένταξης στο θεσμικό σύστημα της ΕΚ*, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 28-9.

53. Παπαληγούρας Αναστάσης: *Η Ευρώπη των δέκα*, Αθήνα, 1979, σελ. 154-5. Μάλιστα ο Α. Παπαληγούρας αισιόδοξα προανήγγελε στα τέλη της δεκαετίας του '70 ότι με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ «το κοινοτικό κοινωνικό πρόγραμμα θα έρθει σε αρωγή της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής», στο ίδιο, σελ. 154.

54. Καζάκος Πάνος, *Η Ελλάδα ανάμεσα σε προσαρμογή και περιθωριοποίηση. Δοκίμια ευρωπαϊκής και οικονομικής πολιτικής*, Αθήνα, 1991, σελ. 223, βλ. ακόμα και τα «σκληρά» συμπεράσματα που διατυπώνει ο συγγραφέας στο τέλος του βιβλίου του (σελ. 226).

55. Εκτίμηση που κάνει και ο Γ. Ρωμαίος, αντιπρόεδρος του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου, στο άρθρο του που ήδη παραπέμψαμε.

56. Γραβάρης Διονύσης, «Κρίση θεωρίας και κρίση του κοινωνικού κράτους: τάσεις και προβλήματα σε σύγχρονες θεωρίες περί κοινωνικού κράτους», στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης, θεωρία και ελληνική εμπειρία*, σελ. 24-32, ιδιαίτερα τις σελ. 25-27.

57. Αναλυτικά για τις αιτίες που την προκαλούν βλ. Νίκος Κοτζιάς, *Η διαλεκτική του κράτους*, τ. Β', Αθήνα, 1992 (υπό έκδοση).

58. Dieter Kirchner, *Die Bedeutung der Sozialpartner für die Weiterentwicklung der europäischen Integration. Europäischer Tarifpolitik – ja oder nein*, στο: R. Biskup (Hrsg. *Europa – Einheit in der Vielfalt*, Bern/Stuttgart, 1988, σελ. 169. Ο Kirchner εκτιμά, ότι αν επιτευχθεί ο βασικός στόχος της ενιαίας αγοράς τότε θα «επιτευχθεί βαθμιαία και από μόνη της η κοινωνικοπολιτική εναρμόνιση» [σύγκλιση-Ν.Κ.], (σελ. 169), κάθε άλλη «αντίληψη είναι μια αυταπάτη που οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην κατάρρευση της ευρωπαϊκής οικονομίας» (σελ. 161).

59. *Soziales Europa...*, όπ.π., σελ. 63.

60. Βλ. τις εκθέσεις Venturini και Marin στις οποίες ήδη έχουμε παραπέμψει.

61. Έκθεση Venturini..., όπ.π., σελ. 71.

62. Βλ. Bizaguet Armand, 1993. Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά..., όπ.π., σελ. 133, ενδιαφέρον έχει εδώ η ειδική στάση της Ολλανδίας, αναλυτικότερα βλ. το σχόλιο της Liberation, με τίτλο: Τι φοβούνται τώρα οι Ολλανδοί, Καθημερινή, 25.4.91.

63. Βλ. Bizaguet Armand, 1993. Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά..., όπ.π. σελ.

133. Βέβαια υπάρχουν και άλλοι που εκφράζουν φόβους για τις επιπτώσεις της ολοκλήρωσης σε ειδικές περιοχές του κοινωνικού τομέα. Χαρακτηριστικοί είναι οι φόβοι που διατυπώνουν οι διευθύνσεις των ασφαλιστικών ταμείων ότι είναι δυνατό μετά το 1992 να εμφανισθούν φαινόμενα «κοινωνικού και ιατρικού τουρισμού», βλ. αναλυτικότερα Deppe Hans Ulrich, Uwe Lenhardt, Gesundheitswesen zwischen supranationalen Politik-strukturen und einzelstaatlicher Regelungskompetenz..., όπ.π., σελ. 34, υποσ. 21.

64. Βλ. F. Deppe, Zur Diskussion..., όπ.π., σελ. 17, 18-20. Παλιότερα δε γινόταν επίκληση στους κινδύνους για κοινωνικό Dumping, αλλά η έλλειψη κοινωνικής σύγκλισης στηριζόταν με το επιχειρήμα ότι δήθεν η ΕΟΚ δεν ήθελε να «εξαλείψει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κρατών που την απαρτίζουν», (βλ. Groeben Hans von der: Die wahren Aufgaben der Zukunft, in: Bildungswerk Europäische Politik: Sechs Autoren: Trugbild Nationalstaat, Köln 1967/68, σελ. 11 κ.έ.). Ενώ σήμερα η έλλειψη κοινωνικής σύγκλισης θεωρείται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ως αποτέλεσμα της αρχής της μη ανάμιξης «στους κανόνες που ισχύουν σε κάθε κράτος-μέλος όσον αφορά τις αρχές του δικαιώματος του συνδικαλιζέσθαι, του απεργείν και στο επίπεδο αποδοχών», μ' άλλα λόγια η μη σύγκλιση στο κοινωνικό επίπεδο και η μη κατοχύρωση βασικών εργασιακών δικαιωμάτων στο επίπεδο της ΕΟΚ εμφανίζονται σαν αποτέλεσμα των ηθικών επιλογών της πολιτικής της μη ανάμιξης! Βλ. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Προτάσεις-συμπεράσματα της Λουξεμβουργιανής προεδρίας, Ριζοσπάστης, 30.6.1991.

65. Βλ. Reich Jens, Rückkehr nach Europa. Zur neuen Lage der deutschen Nation. München, 1991.

66. Reiter Heinrich, Europas Stärke liegt in seiner Vielfalt, in: EGmagazin Nr. 1/2, 1991, S. 20-21. Μάλιστα ο H. Reiter επικαλείται το παράδειγμα των ΗΠΑ όπου κατά τη γνώμη του δεν υπάρχει ένας ενιαίος κοινωνικός χώρος, αποδέχεται την ύπαρξη κάποιων ελάχιστων κοινών παροχών στα πλαίσια της ΕΟΚ και απαιτεί την εξασφάλιση δυνατότητας μετακίνησης των προσώπων χωρίς αρνητικές συνέπειες στις κοινωνικές παροχές τους. Τέλος καταγγέλλει σειρά αποφάσεων ευρωπαϊκών δικαστηρίων (όπως στην περίπτωση του επιδόματος για τα παιδιά) που κινούνται σ' αντίθετη κατεύθυνση από την βασική του θέση (σελ. 20-21).

67. Deppe Frank, Zur Entwicklung der Arbeitsbeziehungen im EG-Prozess, στο Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen in der EG und die soziale Dimension des Binnenmarktes '92, FEG Arbeitspapier Nr. 4, Marburg, 1991, S. 9-24, εδώ σελ. 9.

68. Στο ίδιο, σελ. 12-13.

69. Weiner Klaus Peter, Die Entwicklung der Arbeitsbeziehungen in ausgewählten EG-Staaten im Vorfeld des Binnenmarktes '92, στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen..., όπ.π. σελ. 25-34.

70. Που να είναι δεσμευτικού χαρακτήρα και όχι απλά γνωμοδοτικού όπως προτείνουν ορισμένοι βλ. Bizaguet Armand: 1993. Η μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά..., όπ.π., σελ. 137.

71. Για την καινούρια πρόταση της Επιτροπής πάνω σ' αυτό το αντικείμενο βλ. Bobke Manfred, Soziale Grundrechte in der EG, στο: Frank Deppe,

Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen, όπ.π., σελ. 51-62.

72. Karin Rögge: Unternehmerstrategien..., όπ.π.

73. Και όχι όπως πιστεύει ο Α. Παπαληγούρας της χώρας «προέλευσης», (Η Ευρώπη των δέκα..., όπ.π., σελ. 107), που πριν δέκα χρόνια έλπιζε ότι στην ΕΟΚ θα γενικευόταν και θα εφαρμοζόταν το σύστημα συμμετοχής που είχε καθιερωθεί στην τότε δυτική Γερμανία.

74. Beyme Klaus v., Gewerkschaften und Arbeitsbeziehungen in kapitalistischer Ländern, München, 1977, σελ. 288-9, βλ. ακόμα ΕGB, Mobilisierungskampagne. Europas Zukunft, Eine starke Interessensvertretung in Europas Unternehmen. Europäischer Vergleich der Arbeitnehmervvertretungen in den Unternehmen, Brüssel 1989, πρόκειται για τα κείμενα μιας διεθνούς σύσκεψης των ευρωπαϊκών συνδικάτων τον Οκτώβρη του 1989 στην Οστάνδη.

75. F. Deppe, Zur Entwicklung..., όπ.π., σελ. 17.

76. F. Deppe, Zur Diskussion..., όπ.π., σελ. 45, 52-3, 54.

77. (Το πώς και γιατί βλ. αναλυτικά Klaus Bush, Binnenmarkt 1992 – Herausforderung für die Gewerkschaften, στο: Manfred H. Bobke, Soziale Grundrechte in der EG, στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen..., όπ.π., σελ. 35-43, ιδιαίτερα από σελ. 39 κ.έ. Βλ. και βιβλιογραφία σελ. 42-43.

78. O. Jacobi, Pionierrolle der Deutschen Gewerkschaften? Zur Gewerkschaftspolitik im Binnenmarkt '92, στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen..., όπ.π., σελ. 93-100 και Everett M. Kassalow, The Social Charter and the European Community, Paper for IRFA Annual Meeting 1990, Washington.

79. Clever Peter, Sozialcharta: Zwischenbilanz aus deutscher Sicht, in: EGmagazin Nr. 1/2, 1991, S. 22-23, 26.

80. Τοποθέτηση του Rolf Thüsing στο EGmagazin Nr. 1/2, 1991, σελ. 25.

81. Στο ίδιο.

82. Οδηγία που ονομάστηκε σχέδιο Vreedeling.

83. Πρόταση για μια οδηγία της Επιτροπής γύρω από την ίδρυση ευρωπαϊκών εργασιακών συμβουλίων για την ενημέρωση και συμβολή των μισθωτών εργαζομένων, στο: Επίσημο φύλλο της ΕΚ αρ. C 39 από τις 15.2.1991. Η οδηγία προτείνεται να ισχύει για εταιρίες που έχουν πάνω από 1.000 εργαζόμενους και σε δύο τουλάχιστον χώρες της ΕΟΚ άνω των 100 μισθωτών στην κάθε μια.

84. J. Delor, Vorstellung des Arbeitsprogramms, FAZ, 1.2.1991.

85. Niedenhoff Horst-Udo, Der Europäische Betriebsart, in: EGmagazin Nr. 3, 1991, S. 30-31, 50.

86. J. Delor: Vorstellung des Arbeitsprogramms, FAZ 1.2.1991.

87. Εξάλλου την ίδια λογική εξυπηρετεί η γενικότερη κατεύθυνση της ΕΟΚ, να επιτρέπονται μεν στον τομέα της εθνικής κοινωνικής ζωής αυστηρά μέτρα λ.χ. προστασίας των εργαζομένων, αρκεί όμως να μην «βάζουν φραγμούς στην εσωτερική αγορά», άρθρο 118α, παρ. 3 της συνθήκης της ΕΟΚ.

88. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η προσπάθεια των εργαζόμενων στην Gillete να δημιουργήσουν ένα γραφείο ενημέρωσής τους για το τι

συμβαίνει στα εργοστάσια που διαθέτει η εταιρία σε διαφορετικές χώρες, αντιμετωπίστηκε από τη διεύθυνσή της με σκληρά κατασταλτικά μέτρα. Βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις που επιβλήθηκαν άτυπα εργοστασιακά συμβούλια ευρωπαϊκού επιπέδου, όπως στις εταιρίες Thomson, Bull, VolksWagen, BSN, αλλά η παρουσία τους οφείλεται στην ανοχή των επιχειρηματικών διευθύνσεων και όχι στη νομική-θεσμική εξασφάλισή τους. Αυτό εκφράζει την τακτική μερίδας του μεγάλου ευρωπαϊκού κεφαλαίου να ενσωματώσει έγκαιρα μελλοντικές αντιθέσεις και να διαμορφώσει ευρωπαϊκό χώρο συναίνεσης, βλ. Thomas Werres, Gemischte Gefühle: Arbeitgeber und Beschäftigte mißtrauen den Europäischen Betriebsräten, στο Die Zeit 22.3.1991 και Manfred H. Bobke, Soziale Grundrechte in der EG, στο: Frank Deppe, Klaus Peter Weiner (Hrsg.), Die Perspektive der Arbeitsbeziehungen..., όπ.π., σελ. 51-61.

89. Horts-Udo Niedenhoff, Der Europäische Betriebsrat, EGmagazin Nr. 3/1991, σελ. 30, 31 και 50.

90. Προστασία για την οποία δεν υπήρξε συμφωνία στο συμβούλιο των υπουργών που είναι αρμόδιοι για τα κοινωνικά θέματα, βλ. Επιτροπή: πρόταση σε ζητήματα κοινοτικής εργατικής νομοθεσίας, ΤΟ ΒΗΜΑ, 30.6.1991.

91. Αίτημα των γερμανικών συνδικάτων, βλ. Manfred H. Bobke, Soziale Grundrechte in der EG..., όπ.π., σελ. 53.

92. Diskussionsentwurf des DGB zu sozialen Grundrechten in der europäischen Gemeinschaft, στο: Soziale Sicherheit 11/1989, σελ. 344-349 καθώς επίσης, Michael Blank, Gegenmacht im Binnenmarkt organisieren: Perspektiven gewerkschaftlicher Betriebs – und Konzernpolitik, στο: Frank Steinkühler (Hrsg.), Europa '92, Hamburg, 1989, σελ. 230 κ.έ.

93. Oppermann Thomas, Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Δίκαιο και οι επιπτώσεις της ελληνικής ένταξης στο θεσμικό σύστημα της ΕΚ, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 28-9.

94. Όπως οι αποφάσεις του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου ΕΟΚ το 1989: «Για την κοινωνική διάσταση της εσωτερικής αγοράς», η Χάρτα και η διακήρυξη πάνω στα βασικά δικαιώματα και ελευθερίες.

